

В. ЮРЕЗАНСЬКИЙ

ЦАРИЦЯ

КНИГОСПІЛКА

ЦАРИЦЯ
Історична повість

Wolodymyr Yurezanskyj

TSARINA
HISTORICAL NOVEL

SECOND EDITION

ISBN 0-919490-44-1

TRIDENT PRESS LTD. — WINNIPEG, CANADA

1978

Володимир Юрезанський

ЦАРИЦЯ
ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО ТРИЗУБ — ВІННІПЕГ, КАНАДА

1978

Переклад з російської
В. Свідзінського
Обкладинка В. Невського

ДЕЩО ПРО АВТОРА І ЙОГО ТВІР

Володимир Юрезанський, російський письменник, як подає „Українська Радянська Енциклопедія”, т. 16, стор. 436, народився в селі Пічугінське, Челябінської області, в 1888 р. В Україну приїхав після революції.

У цій же енциклопедії, однак, промовчується, що він написав історичну повість „Цариця”, що була надрукована в 1929 р. у видавництві „Книгоспілка” в Харкові. Натомість згадується про друге видання цієї книжки, що появилось в 1958 р., цебто в рік після смерті В. Юрезанського під назвою „Зникле село” в перекладі з російської мови на українську М. П. Якубенка. Це було, звичайно, дещо поширене видання, з тенденційними шовіністичними згадками — вставками про зрадника Мазепу, про бунт Пугачова та з додатковим останнім розділом про „щасливе і радісне” життя потомків турбаївських козаків в радянській Україні.

Читачам даємо перше, незіпсоване цензурною переріркою видання цієї повісти, зберігаючи мову і правописні норми, які передав перекладач — відомий поет Володимир Свідзінський. Обкладинка також з першого видання.

Присвягується Галині Орлівній

РОЗДІЛ I

Дзвінкими білими морозами, глибокими снігами почався 1787 рік. І коли памороззю, як пишним казковим мереживом, заволохатилися високі дерева палацових парків, Катерина остаточно поклала вирушити санною дорогою до Києва, щоб відти на весні пливти галерами Дніпром у Новоросію й Таврію — в ті нові країни, якими, звоювавши їх, порядкувала замашна, самовладна рука князя Потьомкіна.

Бучно й з нечуваною розкішшю організував Потьомкин подорож: не було йому жодної перешкоди ні витратити гроші, ні доводити до діла найвибагливіші й найнеймовірніші вигадки.

Про цю легендарну подорож чужоземні посли писали потім до своїх монархів з заздощами й захопленням, а європейські двори, ласі на плітки, створили силу єхидних оповідань і анекдотів про заповзятливу російську царицю, що вміла веселитися й жити, не зважаючи на близьку старість.

Оточена вельможами, фрейлінами, пажами, камеристками, камерлакеями, в супроводі австрійського, англійського і французького послів, Катерина виїхала соняшного морозяного дня. За її чудовим визолоченим візком, прикрашеним блискучою парчею й гербами, швидко мчали незчисленні брички двірського вельможного панства. А за врочистими шталмейстерами, гофмейстерами, гофмаршалами, камергерами та камерюнкерами поспішали такі самі врочисті й поважні лакеї, кухарі, кондитери, мундшенки й тафельдекери. Було навіть два традиційних скорохода, які ще не повиводилися з двірської обіхідки, і два справжніх муринів, родом з Нубії. Напереді скакали лейб-драгуни, обабіч широко розметеної дороги шпалерами стояло на морозі військо. Понад шістсот коней лагодилося на кожній станції на зміну. По місцях, де ставали на ночівлю, з наказу Потьомкіна з незрозумілою швидкістю задалегідь були побудовані часові дерев'яні палаци. Вечорами, щоб світити дорогу, горіли цілі ліси, і морозяна заграва в снігових іскрах мінилася на багато десятків верстов як чудове північне сяєво. На всій відстані від Петербурга до Києва горністи з гвардійських

полків, примчавши на вмилених конях, за добу до прибуття цариці зганяли з околиць сіл та хуторів тисячі жителів — з образами, корогвами, хлібом-сіллю. По церквах, монастирях і соборах баламкали аж заливалися дзвони, наче на Великдень. Дідичі підносили цариці вірнопідданські адреси, шикували на колінах у снігу своїх кріпаків, а ночами, з допомогою заздальгідь надісланих потьомкинських піротехніків, палили паморочні фейверки в вигляді величезних огненних фонтанів, римських свічок, китайських коліс, пальм, башт, крилатих драконів або падаючих із височини різнобарвних зірниць. Священники, архимандрити й архиереї з процесіями зустрічали пишній переїзд Катерини, славлячи її в таких промовах, якими не вихваляли навіть святих.

На границі Смоленської губернії вісімка баских, одгодованих рисаків, запряжених у візок імператриці, перелякавшись розмаяних вітром корогов, метнулася з дороги в юрбу. Були вибиті й повтоптувані в сніг образи, порозкидані буханці хліба-соли з білих вишиваних рушників. Бурхлива низка врочистих повозів вихорем перелетіла по юрбі, по корогах, по хрестах, покалічивши понад тридцять чоловіків.

Але другого дня, ніби нічого й не сталося, архиєпископ могилівський Георгій Кониський, вітаючи царицю в місті Мстиславлі, у захваті говорив:

— Нехай астрономи доводять, що земля коло сонця обертається. Наше сонце кругом нас ходить...

І слухаючи ту улесливу, кучеряву промову, Катерина усміхалася своєю ясною, щасливою усмішкою, думаючи за себе з звичною гордовливістю, що й справді вона не звичайна жінка, а вища, майже надприродня істота.

Мигтіли сотні сіл, залишалось по боках і позаду невідоме селянське життя, розкидане по глухих просторах імперії, відпливали, стоячи на колінах, юрби кріпаків, що завжди були чужі Катерині. З віконечок просторого візка, оббитого всередині сніжистим атласом на найтоншій пуху, вона милувалася на видимий достаток і неосяжність свого царства.

Вранці 29 січня, після трьохтижневої подорожі по морозяних снігах, імператорський поїзд рушив з Броварів до Києва. Поруч Катерини сидів двадцятисьомилітній вродливець Мамонов, недавно промований в графи, легкодумний щасливець, що не звик ще до свого несподіваного щастя. Він мрійно дивився на імператрицю веселими

чорними очима, а вона, зрідка обертаючись до нього, любувалася на свіже, майже дівоче обличчя свого нового обранця, на його тонкі, дуже гарні брови. Крім Мамонова у критий візок на шість місць були запрошені камерфрейліна Протасова, граф Іван Іванович Шувалов, французький посол граф Сегюр і англійський посол Фіц-Герберт. Сегюр звеселяв усіх дотепними оповіданнями, з блискучою легкістю й красовитістю переходячи від одного предмету до другого.

Не доїхавши трьох верстов до Дніпра, Катерина пересіла в розкрити на дві особи карету на колесах. В карету запрягли десять рославих темногнідих коней з петербурзької імператорської стайні. Коні були всі один в один, такої чудової краси і такі стрункі, що Сегюр не витримав і в захопленні промовив:

— Я думаю, що такого виїзду і римські цезарі не мали.

— Що ж, цезарі... — усміхнулася Катерина і не закінчила своєї думки.

— Вам не холодно буде, ваша величносте? — дбайливо запитався Мамонов. — Мороз жахний, кажуть, над 20 градусів.

— То нічого. Тут уже близько. Моя шуба тепла.

На Катерині був довгий, білого сукна підшитий хутром, кафтан з золотими гусарськими шнурами напереді, на голову по-боярському була натягнена висока соболева шапка.

— Я хочу бачити Київ здалеку, — ще раз усміхнулася Катерина Мамонову. — Подумайте, яке місто... Сама думка, що я так близько від нього, хвилює мене.

Сегюр, Фіц-Герберт і австрійський посол Кобенцель в важких медвежих кожухах, високо поставивши волохаті коміри, сквапливо сідали в широкі, місткі повози.

— Ну, рушай! — звеліла Катерина.

Фурман ледве-ледве попустив натягнені віжки, гикнув до фореяторів, і коні з місця м'ярко побігли великою, замашною ристю. Туго обковані колеса карети дзвінкою сталлю задзвеніли по снігові. За каретою бігли верхами два шталмейстери і два камерпажі в позолочуваних кірасах, за ними нескінченим рядом летіли вози, візки й кібітки, хрупотячи по снігу і зриваючи думний морозяний пил. Назустріч посивілими від інею гущавинами побіг сосновий ліс, і крізь несподівані прогалини вже невиразно засиніли напереді неясні верховини Києва.

Небавом на широкій просічі дороги показався висланий від київського намісника фельдмаршала Рум'янцева почесний стрічний ескорт. На чолі ескорту стояв, помітно хвилюючись, кавалерійський генерал з штаб і обер-офіцерами, за ним начальник артилерії і начальник інженерної частини з їх командами і ескадрон лейб-кірасирського полку. Віддавши честь з музикою і нахиленням штандарту, ескорт розгорнувся двома струнками нитками і побіг обабіч карети. Коні цариці мчали, як птахи, морозяне повітря маяло їх довгими гривами, сніг срібно хрустів, мигтіли вкриті інеєм сосни — морозяна синява казковим туманом летіла по лісі.

Коли карета почала наближатися до Дніпра, спеціально виставлений загін гаслярів пустив у небо ракету. Ракета знялася шумливо вогненною змією і з тріскотом розірвалася в височині, неначе зелена блискавка. І негайно з Печерської фортеці почалася гарматна стрілянина, в соборах і церквах важким гучанням вдарили дзвони. Від того широкого дзвоніння, зміцненого гуркотом пострілів, здавалося, що небо над Києвом заколивалось, як нескінченна синя тканина з важкого холодного шовку.

Міст через Дніпро був зроблений по льоду з брусів. Замість поруччя височилось бар'єрами густо перевите соснове гілля, здовж гілля суцільними стінами стояли матроси в зеленій формі, з червоними ковнірами й білими еполетами. Перед в'їздом на міст царицю зустрів віце-адмірал Пуштин. Знов грала музика й тріскотіли барабани. Холод палив лица, сонце на заході спускалося в багровій морозяній імлі.

— Де ж славетна соняшна Україна? — з жартовливою іронією звернулася Катерина до адмірала. — Досі холоднеча люта.

— Це останні холоди, ваша величносте. — упевнено відказав Пуштин. По вашім приїзді сама природа переміниться.

— Хіба що так, — ласкаво повела бровами Катерина. — Бо навіть в Петербурзі таких морозів рідко...

За мостом стояли тріумфальні ворота, прибрані яловими гірляндами і різнобарвними тканинами. З урочистою величністю проїхала карета під високим яскравим склепінням. Били літаври, співали труби. Незвичні їти ступою царські коні вигравали, гнули круті лебедячі шиї, від крупів ішла біла гаряча пара.

На фортечному гласисі, біля других тріумфальних

воріт до Печерської фортеці — на горі — зустрічали губернатор, голови й члени судових установ, дворянство й тисячі народу. Київський комендант підніс ключі від фортеці, з якої в той час привітно гриміли гармати, відбиваючи наказані церемоніялом сто один постріл.

Здовж дороги, від тріумфальних воріт до Лаври, живою вулицею стояв дніпровський піший полк. Перед Лаврою Катерина вийшла з карети: тут її зустріло духовенство в пишних золотих ризах з візантійської парчі, в блиску вишиваних хрестів, лілій, орнаментів, анхгельських крил. В лаврського настоятеля цариця благословилася й пішла до Успенського собору. Перед нею йшли сорок кононархів — молоді хлопці, в яких ледве засівалися вуса; всі вони були в білих великодніх стихарях, що блискотіли матовим сріблом. За кононархами виступали шіснадцять ієродияконів, далі хор монастирських півчих дзвенів на морозі величнім грецьким співом, за півчими, ніби святихителі, що походили з образів, в золотих мітрах ішло шість архимандритів, за архимандритами — митрополит грузинський Антоній, митрополит лакедемонський Серафим і замісник київського митрополита єпископ Віктор.

Після врочистого молебня, що блискотів у поволоці великоцінних цареградських фіміямів дивними голосами півчих, після оглушливого многоліття, грімко проголошеного гладким ієродияконом, Катерина знов сіла в карету, щоб їхати в приготований для неї палац.

Була вже шоста година вечора. Над Києвом в морозяному тумані, в півтемряві, невиразною перлистою плямою стояв низький молодий місяць. Але його майже не було видно, він губився в жовточервоному, колотливому земному світлі: вся дорога від Лаври до палацу, до трьох тріумфальних воріт, палала цілим проспектом смоляних бочок. В середині огневого проспекту двома тісними рядами стояло військо: лейб-кірасирський і стягнений з-над берега дніпровський піший полк. Коли карета імператриці, скрегочучи колесами по тугому мерзлому снігові, плавко покотилася між вогнями й військом, з верхів Старокиївської фортеці знов загримотіла артилерія. Разом з пострілами знов радісно сколихнулися, задвигтіли, задзвонили дзвони.

На сходках палацового ганку, з непокритою головою, в одному мундирі, Катерину стрічав старий Рум'ян-

цев-Задунайський. Він весь світився шановливою радістю і був цілком щасливий, що йому випало бути господарем Києва і трьох українських губернь в цей урочистий момент.

Дзвони гриміли в темряві, як великодньої ночі, аж доки Катерина після церемоній зустрічі лягла спати.

А тим часом на Полтавщині, в районі миргородського полку, на ріці Хоролі, в колишньому вільному козацькому селі Турбаях зав'язувався вузол подій і бід, що їх жорстокою вершителькою за якийсь час стала Катерина.

РОЗДІЛ II

Три дні поспіль, як темний гарячий вулій, стурбований лихою рукою, хвилювалося село Турбаї. Три дні й три ночі глухе ремство й гнівне обурення перелітало з краю до краю, з хати до хати. Сталося таке, що ніколи ще не бувало: у панській стайні з наказу пана Степана Базилевського двірські слуги відшмагали різками козака Келюха.

Келюх був далекий родич бравого миргородського полкового десятника Лукіяна Коломийця, про якого збереглося в Турбаях багато всіляких оповідань, особливо в старих, що любили, потягаючи люльки, повеличатися перед молодими парубками минулими часами, минулою безтурботною молодецькою славою, коли Лукіян разом з іншими турбаївськими козаками відзначався в боях з турками, з ногайцями й кримськими татарськими шуляками, що кружляли по українських степах. І може, від тих оповідань мав Келюх тверду непокірливу вдачу й вважав, що він нічим не гірший від Базилевських.

Прийшов до нього панський доглядач з наказом іти в садибу на молотільний тік, молотити щойно звезену з поля пересохлу пшеницю.

— Ти звідки взявся? — зухвало спитав Келюх доглядача.

— А ти не знаєш?

— Ні тобі, ні твому панові я не робітник. Розумієш?

— Як то не робітник?

— А от так.

— Та хіба тебе одного? Шістдесят чоловіка звелено зігнати.

— Зганяй хоч сто шістдесят, коли дурнів стане. А я не робив на пана та й повік не буду!

— Ну, це ще побачимо!..

— У тобі побачу, псяча мордо!.. — спокійно відказав Келюх.

Доглядач пішов у садибу за наказами і за півгодини вернувся вже не сам, а вдвох з помічником.

— Ну, живенько! Одягайся, — підступили вони до Келюха.

— Що живенько?

— Робити! Нема чого з себе цяцю вдавати.

— Ах, ви хвости паршиві.

— Ти ще будеш лаятися? Лаятися?

— Не піду я до вашого пана! Нехай він вами командує, а до мене він права не має.

— Казали йти, то йди!

— А я не чую вас! Розумієте? Начхав я на ваш наказ! Ми ще почекаємо щасливого вітру.

Коли розказали Степанові Базилевському про зухвалу упертість Келюха і про підозрілі натяки його на якийсь „щасливий вітер”, самовпевнений Базилевський моментально розпалився, розкричався, розтупотівся й послав по Келюха цілу юрбу двораків. Ті зв'язали його й приволокли до стайні. Далі все сталося несподівано швидко й приголомшливо.

А вночі після хлости Келюх зник з своєї хати не знаючи куди, ніби розтав, не то за Хоролом, у Винницькому лісі, не то за Лисою горою, в степу.

— Вкрали нашу волю, а тепер збиткуються — погрозливо гомоніли турбаївці.

— Понаростало панів, як псів, з усіх боків! І кожен гірший за чорта: від чорта відхрестишся, а від пана не відмолишся!..

— Що ми в турецькій неволі, чи що?

— Ну, Келюх їм того не подарує. Не на такого наскочили.

Збиралися по кілька чоловіка і в злобі пригадували всі утиски, кривди й збиткування, яких довелося зазнати Турбаям за влади Базилевського. Надто тяжко стало, коли помер старий Федір Базилевський, і Турбаї разом з Кринками, Зубачихою і Очеретоватовим дісталися його молодшим синам Степанові й Іванові. Правда, і за старого було не солодко: жити під палицею, хай чия вона буде, трудно. Сотник Базилевський відібрав у турбаївців їх землю, — в того датками, в того силою, — повідбирав усі документи й папери, які ще доховалися від колишніх вільних днів. Але старий підгорнувся хитрощами, обманом, лисячими підступами, а молоді його спадкоємці на кожному ступні старалися найрикрішим способом показати свою владу, поводитися згорда, з надутою панською зневажливістю, всіляко принижуючи гідність людей, яких хотіли покріпачити вкрай, підвести під одну мірку з посполитими підданими селянами. Говорили, ніби молоді пани вчилися всіляких наук за кордоном, у німців, кінчили ніби-то там університет, проте нічого доброго, як вид-

ко, не навчилися; від необмеженої влади їм просто голови паморочилися. Жили обидва в розкошах, в неробстві, багатству ліку не знали і такі суворі порядки позаводили, що вже багато людей в селі думали: „А чи не покинути все до біса, та чи не дременути в степи, до моря?.. Звання козацьке, а життя собацьке. Хіба можна за такими панами жити?”

— Які вони пани, бодай їм кишки повикручувало!.. — ремствував, шамкаючи беззубим ротом, дід Колубайко, найстаріший турбаївець, якому лічили мало не сто років. — Корінь їм звичайнісінький, наш козацький.

В хаті в Колубайка позбиралися деякі сусіди й по-нуро перемовлялися зрідка про Келюха. Звісив голову чорнявий бондар Грицай, поруч нього сидів молодий з бистрими зеленими очима Павло Нестеренко, коло столу, в межистінку, помістилися синьоокий смоляр Степура й суворий Кузьма Тарасенко. Коло вікна сорокалітній внук Колубайків, Гнат лагодив важкий портяний хомут. Устя, Гнатова дочка, пряла біля печі вовну і зрідка, дуже обережно й непомітно, поглядала на Павла.

— Я ж з їх прадідом, Ваською Рудочолим, в миргородському полку козакував разом, — розповідав дід. — Він простим обозним був, невелика птиця, панським духом від нього й не тхнуло. Бідний був, як церковна миша, грамоти не знав, навіть уві сні, — замість підпису хрести ставив, глуздами чи якоюсь кмітливістю від інших не відрізнявся. А так Васька та й Васька, найзвичайнісінька людина, йому й іншого ім'я не було. То вже опісля, коли замохав він якимось таємним способом полкову копійку, кешені понабивав і гладшати почав, взяли його величати паном Василем.

— А як же цей ірод Федір паном учинився? — підвів голову Тарасенко.

— Як, як... — пробурчав дід і нахмурих свої білі стріхаті брови. — Ніхто чорта не сіяв, а вродився! На нашій спині, на наших дурощах виїхав. Вони всі так виїжджають. Вся старшина козацька на дворян вискакувати почала, за породу козацьку забули зосім, а деякі хвацькі молодці навіть соромитися почали стану козацького. От проживете стільки, як я, самі побачите. В цього Васьки, обозного, син уже на сотника вийшов. А щоб обернути долю козацьку на долю панську, взяв та й записався не Василенком, як йому по батькові належало, а на польський кшталт — Базилевським: „я, мовляв, тепер до шлях-

ти прилучаюся”... З того й пішло. Свіжовипечений шляхтич теж нахапав полкових грошенят, теж нажився, а багатство, звісно, і найчорнішу кістку на білу перефарбовує: багатству честь, шана, поклони, перед ним шапки скидають, а який ти вчора був, ніхто й не питає, аби сьогодні золото в тебе брязчало. Син його Федір теж сотником був ще збільшив добро, розжився вже на великі тисячі, почав скуповувати всілякі маєтки і наостанку, самі знаєте, десять літ тому, купив Турбаї. От і всі Базилевські, як облуплені, їх і перелічити не тяжко.

— Значить, хто в пани, а хто в неволю, — понуро й глухо зідхнув Гнат.

— Їм панство, а нам горе, — озвався так само Тарасенко, — бодай їх на тім світі пузами на розпечених сковородах пражили...

— Не приймає моя душа цеї несправедливості!.. — палко й схвильовано сказав Грицай. Його чорні гарячі очі блиснули непримиренно. — Як то можна було з самого початку волі позбутися? Навіщо піддавалися тим розбишакам? Що ж наші діди, вівці, чи що були?

Старий Колубайко подивився на нього гострими маленькими очима з-під насуплених брів.

— Не вівці, а лихо скоїлося несподіване. Силою нас взяли, лиха людина з зброєю одурила і страхом обплутала. „Вівці!”. Споконвіку Турбаї були вільним військовим селом. Це Данило Апостол, одноокий чорт, лютий полковник миргородський, волю нам одібрав, щоб він спокою не мав ні в домовині, ні в пеклі, неокаяний! Ви думаєте, що ми самі далися? В голі руки? Ні, хлопці, не лайте, не винуйте старих. Сталося то за царя Петра. Ой збавив він козацької волі! Так збавив, що вже повік не буде по-давньому. Ознаймив цар похід на ріку Прут, проти турків. Зрядилося село, посідлало коней та й пішло. Коли раптом наказ від Данила Апостола: стати, вертатися назад. „Що таке? В чім річ? Чого?...” сколотився народ. А наказ виконати повинні, бо Турбаї належали до миргородського полку. Звелів полковник греблю гатити через Хорол для переїзду. А коло греблі тої, по-під самими Турбаями, не за довгий час перед тим купив він в одного нашого козака Кравченка млин. Козаки спершу і слухати не хотіли: не наше, мовляв, діло полковницький млин греблею скріпляти. А він як розлютується та закричить: „Що? Не слухатися? Бунтувати? Моєю полковничою владою наказую. Через цю греблю тисячі всілякого війська

повинні перейти, бо такий царський указ...” І зброєю загрожує. Що ми мали робити? В розпечені кліщі словами тими нас узяв. За військовий бунт — розстріл на місці, без ніякого суду, — це і з козацьких законів добре відомо, не то з царських... Отож і скорились... повірили. Думали, що й справді царський указ. А потім виявилося, ані подобини, чистісінька обмана. Вовк, а не чоловік був Данило Апостол. По-вовчому з нами учинив, як хижак. Потім взяв та й доніс, що Турбаї село непевне і тому в прутський похід не можна його пустити — і добився, що нас за кару, чи просто з свавільного наказу, доповідно не знаємо, повиписували з козацьких компутів.

— Це з козацьких списків? — спитав Степура, здивовано видивившись наївними синіми очима.

— Еге ж! Компуті, звісна річ — найперші й найкращі наші документи з бо-зна якої давнини. Це ж ключі від усіх козацьких родоводів. Туди докладно записувано й імена, й прізвища, і яка служба, і де чоловік проживає, — одно слово і наша вільність і наша щира козацька порода, — все там було зазначене. А Данило Апостол чисто скасував, як мітлою замів. І де правди шукати, невідомо стало. Минув якийсь час, полковник ще гірше зробив: простісінько приписав Турбаї до списку своїх власних маєтків. А сили в нас проти нього немає: все в його руках було. Це ж не жарти — сорок чотири роки полковник вибув, постарівся як той крук. А коли років так через п'ятнадцять гетьманом зробився, то вже тоді справуватися з ним годі було. Перед царем, як облесний пес, хвостом виляв і такий був жаденний, що за кожен раз нових маєтків домагався. А цареві такі пси саме й потрібні. Та спасибі, помер хутко. Як помер він, дух нам угору піднявся, і ми своїх одвічних прав знов добиватися почали. Новий миргородський полковник Капніст, що теж ненавидів Апостола, бо той його скривдив без ніякої причини, взяв та й знов записав турбаївців в козацькі компуті. Але тут загилили нам з другого боку. Гетьманша, вдова Апостолова, вистарала царську грамоту, щоб усі маєтки залишено за нею. І Турбаї перейшли до неї. Вийшла чортова дуля: компуті компутами, а землі нема, все посілля стало панське... Після гетьманші Турбаями володів син її Павло, а потім уже донька Павлова, Катерина Бітяговська.

— Коли б вона не продала нас Базилевським, ми б від неї відбилися, — зідхнув Грицай.

— Тим-то вона й продала, що боялася.

— А сотник Базилевський не побоявся.

— Еге ж. Пазурі цього шуляка ціле село на своїй шкурі ще довго буде чути. А накорінок його, як гадюки в гнізді, засів над нами.

— Доки ж терпіти будемо?.. — з глухою упертістю оглянув усіх Тарасенко, і очі йому загорілися важким, вогнем.

— В панську браму широко вийти, та вузько вийти.

В хаті почало сутеніти. Сине зимове смеркання густішало за вікнами. Морозяне повітря туманила димлива, непорушна мла.

Раптом зачулися легкі сквапливі кроки, що швидко прорипіли по снігові. Розчинилися двері — увійшов Сергійко, меткий десятилітній хлопчик, Гнатів син.

— Ну що, правнучку, чи не втік ти часом від панів? — спитався Колубайко.

Сергійко з дитячою несміливістю подивився на присутніх.

Восени Базилевські, проїжджаючи вулицею, звернули увагу на жвавого чорноокого хлопчика і взяли до себе за козачка. Сергійко в панських палатах дуже нудився і пильнував кожної нагоди, щоб хоч на хвилину відвільнути додому. Між ними і білим, висхлим від старощів, прадідом Кіндратом, була найщиріша, ніжна приязнь.

Сергійко, наче великий, сів на ослін поруч старого.

— Чого ж ти мовчиш?

— Сьогодні я тютюн розсипав, а мене за те чубуком по голові...

— Та невже? — мимохить розійшовся від усмішки беззубий зморщений рот.

— Йй-бо, дідусю. Дивися, яка гуля, — зашепотів Сергійко і, схопивши стару висхлу руку, почав втикати нею себе в чоло.

— А пани їдуть царицю зустрічати... — квапився він оповісти всі новини.

— Царицю?

— Еге ж. Рано приїхав дуже важний радник київський від намісника. Каже, цариця Катерина в Києві тепер і далі в Крим збирається пливти аж до самого Чорного моря. Ото ж пани й поїдуть її зустрічати: не то до Канева, не то до Кременчука, не то до Катеринослава. Я не втямив добре. Скоро весна почнеться, то й поїдуть.

Грицай швидко підвівся — якась думка раптом прийняла його.

— Слухайте, — сказав він тихо, наче той змовник: — А чи не подати нам цариці скаргу?

Всі мовчки видивилися на нього.

— Яку скаргу?

— Та про волю! Про лихо наше від панів.

— А чого ж?.. Гаразд, — погодився Гнат. — Дитина не плаче, мати не розуміє.

— Прийти, оповісти, як слід, всі наші злигодні, всі кривди від цих злочинців. Невже ж таки милосердя в неї до правди нашої не буде? — гаряче переконував і умовляв Грицай.

— Ой хлопці, хлопці! Короткозорі в вас очі; не далеко ви бачите, на ступінь од себе, не більше, — хитаючи головою, задеренчав своїм старим голосом дід Кіндрат. — Та хіба цариця вас послухає? Адже ж ці шуляки їй рідніші, ніж простий козак!

— Ні, дідусю, не кажи, — твердо відказав Грицай. — Правда матінка має силу велику. А наша правда видима. Звісно, всі ближчі уряди підплачені, всіх їх Базилевські в кулаці тримають, можна сказати, задарували своїм золотом, з усіма дітьми й сем'янами...

— Правда, правда, дядечку... — нараз захвилювався й скочив Сергійко. — Я сам бачив, як сьогодні цьому київському радникові старший пан, Степан Федорович, тисячу карбованців з скрині сріблом відлічив. А від нього тільки папірець якийсь узяв і до скрині на ключ замкнув.

— Ну, от бачиш... Я що сказав??.. А вищі уряди грошей від Базилевських не бачили, ні сріблом, ні золотом не попідплачувані. Чому їм за нас не обстати? Адже ж не кому-небудь, просто самій цариці поклонимося.

Дід мовчав, тільки похмуро крєктав і неспокоїно совався по ослоні.

— Ходімо до отамана, радитися, — нетерпляче встав Грицай.

Гнат швидко вбрався в кожу, знайшов шапку.

— Ну, Сергійку, молодець, що сказав. Терпи: тепер вже, може, недовго. Хіба тобі холоуем бути? Ти вільний козак.

Всі вийшли і, тихо розмовляючи, побралися на другий кінець, до сільського отамана Кирила Золотаревського. В хаті осталися тільки дід Кіндрат, Устя й Сергійко.

По хвилі стукнули двері, — прийшла від сусідки мати Сергійкова.

— Дарцю, — дбайливо й м'ягко сказав їй дід, — дай хлопчикові молочка або чого-небудь. Йому вже, либонь, до садиби бігти треба.

Мати заходилася доло Сергійка, а в нього від батьківських слів серце билосся, як ластівка.

„Ти вільний козак”...

Ці три слова були йому невимовно приємні, хоч він і не розумів ще цілої сили значення їх.

Устя задумано відклала прядку, накинула свитку й вийшла до воріт. Улиця була тиха, срібно-синя на обидва боки.

Подекуди над покрівлями білими рівними стовпами здіймався дим. Зрідка віддалік, ледве чутно хрустів сніг. Аж ось зовсім близько продзвеніла чиясь скваплива дужа хода. Устя повернула голову — і побачила Павлуся.

— Добри-вечір, — сказав він жартовливо й тихо, ніби ще не бачив її сьогодні.

— А далі що?.. — лукавою радістю засміялися Устині очі.

— Далі ти знаєш.

— Нічого не знаю.

— Правда? Не знаєш?.. — тепло, схвильовано зашепотів Павлусь, наближаючи свої зелені, притьмарені очі до Усті.

Та задирчасто відхилилася і грайливо розтягаючи слова, сказала:

— Кажуть, ти сватів до дяка післав?.. Хочеш дочку його за себе взяти?

— Оту птаху з полив'яним носом?

— Та вже не знаю.

— Оту, що ротом дихає, а носом свище?

Устя дзвінко зареготалася.

— Та я краще в Туреччину подамся, як маю таку жінку щодня в хаті бачити... — зважливо зсунув Павлусь на потилицю шапку.

— Усте! — покликала з дверей мати. — Іди-но принеси води з криниці.

Устя жваво повернулася до хати.

— А ти чого до отамана не пішов? — спитала вона раптом, оглядаючись.

— Хотів слово тобі сказати.

— Яке?.. — знов веселим лукавством спалахнули чорні очі.

— Та куди ж ти йдеш? Зажди, скажу.

— Ніколи тепер. Чуеш, мати кличе.

— Усте! — неголосно спробував утримати Павлусь.

Але вона нічого не відказала, тільки, одчинивши двері до сіней, озирнулася на нього ще раз, з таким ласкавим світлом в очах, що в Павлуся гарячою кров'ю обплеснулося серце.

Легкою молодою ходою, в невиразнім почуванні сили й чогось незвичайного, він подався до отамана.

РОЗДІЛ III

Біліла над Хоролом велика мазана хата отамана Золотаревського, просторий широкий двір, весь завалений снігом, здавався пухнато-м'яким від заметів, а за хатою за клунею і за шопами — берегом річки розкинувся голий вишневий садок.

Вся хата сповнилася народом. У дворі, під повіткою і біля клуні теж стояли неспокійні купки людей: глухий, гарячий гомін хвилював усіх.

В панську садибу послали дізнатися докладно й доповідно від приїжджих фурманів або в двораків, що чути за царицю, чи справді вона в Києві, чи довго там пробуде, куди їй далі дорога, в яке місто й коли поїдуть Базилевські назустріч. Посланий вернувся десь аж опівночі: звідав, що тільки можна було. Виявилось, що цариця справді в Києві. Везе її Потьомкин — показувати відвоюваний в турків Крим і нові степові міста, побудовані на честь її, царициної, слави. В Києві спинилися надовго: ждуть, коли Дніпро перейде, коли погода потепліє, щоб не в колясках їхати, а Дніпром у галерах пливти. А пробуде цариця до від'їзду ще напевно не менш, як два місяці. А радника київського намісництва, разом з десятками інших урядовців, послано наперед — готувати по всіх усядах цариці таке вітання, яке тільки у-ві сні може приснитися. Наказано від Потьомкина всім панам в пишноті й розкоші назустріч виїхати, щоб зраділо серце царицине з незліченого багатства її українських, новоросійських і кримських земель. А Потьомкин ніби-то таємний чоловік цариці, владу найбільшу має на цілу державу і від подорожі тої чинів і нагород сподіваться для себе просто нечуваних.

— Коли таку нагоду упустимо, потім до смерти-віку самі собі не простимо. — говорили турбаївці.

— Не схибїть, старі, думайте краще.

— Нема чого думати: послати посланців треба!

— Виберім певних людей, нехай постараються для себе і для цілої громади.

— Кого ж, громадяни, пішлем? — питався отаман.

Ні хитань, ні сумнівів ні в кого не було. З усіх купок, з усіх уст чути було тільки два ймення:

— Гната Колубайка!

— Грицяя!

— Їх двох і вистачить. Кращих не треба.

Поклонилися Колубайко з Грицаєм громаді:

— Постараємося, скільки сили стане. Все одно: без волі нам не жити.

— Добре кажете. Щасливо! — випроважаючи, загула громада.

Рано вранці, чуть на світ, Колубайко і Грицай в старих драних свитах, в постатті старців, що йдуть до святих місць на прощу, з портяними торбами за плечима, з калиновими ціпками в руках, вийшли з Турбаїв. Старцівське вбрання вони понадягали, щоб ніхто по дорозі не взяв їх за тікачів і не спинив. А як у них не було панського відзвільного білета, то поклали вони йти дуже обережно, щоб дістатися до Києва, щоб там не знати що, виконати кривне завдання неодмінно — допевнитися від цариці милости до своєї правди.

РОЗДІЛ IV

Приїзд радника київського намісництва Корбе розбурхав буденне життя Базилевських. Степан Федорович радів з нагоди розвідатися за останні політичні новини, поговорити про гадані війни, про генералів та військових отаманів; колись він мріяв за війському кар'єру, і розмови на військові теми були йому найприємніші.

Івана Федоровича, навпаки, цікавив найбільше невідомий йому двірський світ, уявлюваний блиск палацових вітань, бенкетів, почету, гордовиті й зарозумілі улюбленці Катерини, що поговор про них глухо йшов по Росії й Україні.

В радника Корбе було хитре лисяче обличчя. Він чудово знав обох Базилевських з давніших своїх приїздів і завжди вмів угадувати, що цікавило братів в їх широкому степовому маєтку.

— Ну, а який тепер князь Потьомкин? — спитав Степан Федорович. — Затьмив Рум'янцева остаточно? Бідний фельдмаршал! Зносився старий...

— Потьомкина ще нема. Він в Новоросії наглядає за останніми приготуваннями до вітання великої гості.

— А хто ж коло цариці? — не втримався Іван Федорович.

Корбе усміхнувся тонкими розуміючими губами й здійняв пальцями пушинку з рукава свого облізлого форменного камзола з темно-зеленого гродетура.

— На невимовній арені подвизаються нині граф Мамонов... — весело кхекнув він. — Гідна людина! Гарний, молодий, ввічливий і ні до яких державних справ ані твориться. Славлять, чудово грає в більярд і в віст.

— Звідки ж такий узявся?

— Та, кажуть, Григорій Олександрович Потьомкин знайшов.

— Сам?

— Сам, Іване Федоровичу. От то ж бо й диво. Геніяльна голова!..

— Ну та як же ж?.. Адже...

— О, це надзвичайно глибока політика! Головне, умів зрозуміти свою долю і тримає її в руках так, що навіть, здається, сам Бог не видере

За вікнами тріщав мороз. В покоях було гаряче від напалених грубок, затишно, ясно, багато.

— Додай свічок в жирандолі! — наказав Степан Федорович лакеєві Прощі.

— Велику гру поставлено на подорож, — розказував Корбе, гладячи іноді височки своєї дорожньої перуки. — Імператриця хоче перевіритися, чи справді в нових краях такий добрий лад і гаразд, як їй доповідають... Адже Рум'янцев і інші запевняють в супротивному. І от уявіть: все по-твер-дить-ся! Яка сила тоді буде в Потьомкина?

— А як не потвердиться? — насмішкувато скинув бровами Степан Федорович.

— Цього не може бути!

— А що як буде?

— Ніколи! По віки!.. — розпалився Корбе. — Кажу вам: геніяльна людина!..

— В кожному разі, ми на порозі подій.

— Кажуть, в князя проектець є що до султана турецького... — хитро підняв Корбе до правого ока вказівний палець і, примружившись від задоволеного сміху, прошепотів кілька таких слів, що Базилевські голосно зареготали.

Вечеряли пізно. При вечері Корбе залицявся до сестри Базилевських, Марії Федоровни, старої дівчини, яка в домі холостих братів грала ролю повновладної господині. Звичайно при обіді й вечері Базилевські пили наливки й настоянки, приготовані в своїй власній винниці, що стояла за рікою, але заради приїзду Корбе подані були старі угорські вина з осібного чужоземного льоху.

Вранці Корбе поїхав з оповіщенням далі. А Іван Федорович ніяк не міг заспокоїтися від того незрозумілого хвилювання, яке спричинив цей приїзд і, головне, повідомлення, що цариця й двір перебувають у Києві. „Що ж я, до старости буду сидіти на Хоролі?.. Тут і одного Степана досить. Яка доля може мене спіткати серед степу? Пустка, скупердяйство, нудьга! Ну, дівки ще... Та що по них? Що вони можуть дати, крім тупих своїх тіл?..”

Він палив люльку за люлькою, ходив по покоях, не одягаючись, в однім перським халаті поверх білизни. Підійшов до великого віденського люстра, подивився. Звідти на нього глянуло повне, рум'яне, нахмурене обличчя. Він довго й уважно розглядав себе, шулився, відходив, обертався, усміхався. „Нічого. Ніс гарний... Очі ясні, великі. Колір обличчя — луччого не треба... Рот? Губи

трошки пухляві... Але..." — він мимохіть усміхнувся, згадавши, як ще в Геттінгені одна весела німкеня Елеонора вбачала особливу принадність і смак саме в вередливій припухлості його губ

Від люстра Іван Федорович пішов просто до брата.

— Знаєш... Я рішив до Києва їхати, — заявив він.

— Чого?

— Поживу, подивлюся. Як маю весни чекати...

— Намислив щось?

— Та ні...

Іван Федорович невиразно повів рукою:

— А в тім...

— Кажи.

— Спробую щастя! Хто знає... Може, і я не до самого сільського життя здатний...

Степан Федорович незадоволено скривив уперті шорсткі губи.

— Е, Ваню! Фантазмагорія. Дурниця!.. Кинь.

— Чого дурниця?

— А ти полічив, кільки грошей ця розвага буде коштувати?

— Тобі шкода?

— Певна річ, шкода.

— Ну, знаєш... міг би ти своїх скупощів і не виставляти на очі. Тим паче, що я такий самий хазяїн, як і ти.

Степан Федорович роздратовано одкинувся в кріслі.

— Я питаюся, навіщо їхати, яка мета? — підняв він голос і зараз таки сам собі відповів: — Ніякої! Просто вигадка.

Іван Федорович самолюбно підкинув голову і повернувся.

— Можеш думати, що хотіти, а я їду. В мене нема ніякої охоти сидіти тут сиднем, як кріт в земляній норі. Та ще твої нотації вислухувати. Досить з мене й сестриних пісних проповідів!..

Він гучно пройшов у свою кімнату й подзвонив.

З дверей, з-за тяжкої штофної завіси показалася облеслива непевна постать Прошки.

— Приготуй усе, щоб їхати до Києва. Білизну, костюми. Обидва закордонних неодмінно поклади. Тільки — акуратно.

— Слухаю.

— Сергійку, люльку! — крикнув Іван Федорович у коридор.

Сергійко моментально метнувся до стійки, набив чубук тютюном, викресав кремінчиком огонь, запалив і подав.

Але тютюн не заспокоював. Роздраження поїняло всі думки. Самолюбство було вражене. „Почекай, Степанку, я тобі це нагадаю... Жалувати потім будеш...” — майнуло в голові Івана Федоровича.

— Шубу! Одягатися, — наказав він.

На дворі було холодно, ясно. Кругом лежав грубий сніг. З ополонки, над Хоролом, здіймалася неясна пара. За рікою, в сизій синяві темнів голий винницький ліс. Дорога під ногами хрустіла співучо дзвінко й густо.

Іван Федорович обійшов дім, подивився на морозяне сонце, перейшовся по розметеній садовій стежці, постояв, дивлячись, як метушливі снігурі снують над пруттям шипшини, де червоніли мерзлі, поморщені ягоди, потім побрався в село. Хати стояли в високих снігових шапках, десь в далекому кінці мирно й нехапливо перебріхувалися пси, зрідка на оборах мукали корови. Здавалося, що кругом в білій тиші розіллявся незламний спокій і кінця тому спокоеві повік не буде.

От від криниці рушила назустріч з повними відрами якась дівчина. „Повні відра — на щастя...” — задоволено згадав Іван Федорович наївну признаку. Дівчина, порівнявшись, скромно вклонилася, спустивши вії. Іван Федорович з подивом помітив, що в неї чорні, дуже гарні очі, гнучка хода — і вся вона акуратна, міцна, струнка. І раптом чорність очей і вій на смуглявокровому свіжому обличчі несподіваним хмелем вдарила йому в голову.

— Слухай но... — спинив він дівчину. Ти чия?

— А от тут... Гната Колубайка.

— Як тебе кличуть?

Дівчина понурилась.

— Устя... сказала вона тихо, спустивши довгі вії.

— Устя? Що це таке... Чому ж я тебе не знаю? — підійшов він зовсім близько і з жартівливою усмішкою хотів ущипнути її за розрум'янену від морозу щоку. Але Устя суворо скинула на нього чорний вогонь своїх угніваних очей, рвучко обернулася й пішла до хати. Від крутого повороту її плечей з заднього відра сплеснулася на шубу Іванові Федоровичу вода. Він досадливо струсив великі бризки і димно й хижо прищулився на постать,

що віддалялася. „Як це я прогавив таку ластівку?..” — докірливо подумав він.

Увечері Прошка з нахабним, майже начальницьким виглядом прийшов у Колубайкову хату.

— Панна Марія Федоровна внучку вашу кличе, — сказав він старому, — хоче їй пряжу дати на прядіння чи що.

— Не піду я, — глухо озвалася з лавки Устя, не чекаючи, що відкаже дід.

— А то чому, — підозріло глянув скрива Прошка.

— Не піду та й годі.

— У Келюхів слід хочеш іти?.. Еге?

— Що то має до Келюха? — воркотливо вступився дід Кіндрат. — Келюх сам за себе одвічає, ми самі за себе.

— От я й говорю: казали покликати... — заявив Прошка. — А піде вона, чи ні, це ваше діло.

— У нас своєї роботи досить... — ухильчиво сказав Кіндрат.

— Як знаєте...

Прошка значливо розвів руками, погрозово здвигнув плечима і гупнув дверима.

— Від Мар'януші не відчепишся... сказала про Марію Федоровну мати Устина. — Такої язви на сто верстов кругом не знайдеш.

Устя похмуро дивилася на скіпку, що горіла в світлачі. Чорні очі її стали великі й тривожні. Дід незадоволено крєктав і ворувився на лежанці.

— Піди, дізнайся, яка там робота. Краще відчепитися: не варт зачіпати біду... — промовила задумано мати.

Устя поволі, мовчки зібралася.

Коли вона прийшла до панського дому, її зустрів в кухні Прошка і зараз повів у внутрішні покої. В півтемному коридорі перед нею на хвилину блиснули очі Сергійка.

— Ти чого? — прошепотів він злякано.

— До панни покликали, ледве встигла відказати Устя.

— Сюди, сюди, — галив напереді Прошка.

Він швидко відчинив якісь вузькі двері і, відступивши, пропустив Устю. Ледве вона переступила поріг, двері зачинилися, і Прошка зник: він остався, очевидно, по тім боці, в коридорі.

В кімнаті було гаряче, душно, глухо. Пахло якимись

солодкими пахощами, що аж крутилася голова. На круглому червоному столику в кутку біля завішаного вікна мутні горіли свічки, стікаючи лоем.

— А-а... прийшла!.. — зраділо просіяв нараз збоку голос, і Усті раптом стало страшно: голос був не Мар'януші, а молодшого пана, що, напіврозлігшись, сидів на широкій канапі, в тіні від великої, масивної шафи.

Устя мимохить соп'ятилася.

— Та ти не бійся, дурна... — скочив Іван Федорович, підбігаючи до неї.

— Не руште мене!

— Ой яка ти...

— Пустіть!

— Ну, навіщо кричати? Навіщо?

Устя кинулася до дверей, Іван Федорович правою рукою схопив її за плечі, що виривалися від нього, потяг до себе, а лівою намагався повернути ключ у дверях. Але Устя спритно й сильно штовхнула м'яккі груди, що навалилися на неї, випорснула з стисненої пухкої руки і з розмаху вдарилася всім тілом в двері. Двері були защіплені від коридору на клямку, дверина лунко подалася, але не одчинилася.

— Чого ти борешся зо мною? Ну чого? Слухай!.. — ловив Іван Федорович руки, що відбивалися від нього.

В той час, зачувши в кімнаті звук глухої боротьби і користуючись з того, що Прошка кудись метушливо вибіг, Сергійко в страху й тривозі став підкрадатися здовж стіни до дверей. Він ще перед тим відчув щось недобре, тільки побачив Устю в супроводі догодливого лакея, якого за виказницьку й зрадницьку вдачу і за зводництво не любила вся челядь. Коли ж розітнувся тяжкий розпачливо-різкий стукіт, і вчувся гнівний голос Усті, він, не роздумуючи, кинувся по коридору і, догадавшись, скинув клямку. Двері вмить відчинилися, з кімнати прожогом вискочила, майже вилетіла Устя й побігла. Сергійко присів під вішалкою з шубами, завмер, скам'янів, стараючись притиснутись до підлоги, зникнути, не дихати.

— От, чортиця!.. — вилаявся, вибігши, Іван Федорович. — Ну, чекай же...

Він, відсапуючись, вернувся до покою й незадоволено плюхнув на канапу.

За півгодини Прошка зачув дзвоник і, прибігши дістав уривчастий вередливий наказ:

— Поклич з дівочої ту... грубу.

— Лушку?

— Лушку, або Оксану... Ні, Лушку!

Над Турбаями й над Хоролом, над безкрайніми українськими просторами стояла пустельна морозяна ніч. Як гострі голки, блискотіли в студеній темряві золоті колючки зірниць, німою заціплюю студінню лежали кругом сніги. За Лисою горою, в степу, десь дуже далеко заводили вовки.

Вранці Іван Федорович, помирившись з братом, виїхав до Києва в широкому повозі, суспіль закладеному чемоданами, з двома досвідченими лакеями, з яких одного взяли за форејтора.

РОЗДІЛ V

Іти зимовими степовими дорогами було тяжко й холодно. На голім степу раз-у-раз давався чути вітер, холод палив лиця, обморожував коліна, від гострої студени боляче щеміли руки. Дороги були вузькі, часто поперемітані снігом, переїжджих майже не здибалось — і на роздоріжжях не було кого питатися, в який бік треба звертати, ліворуч чи праворуч. Двічі Колубайко з Грицаєм збивалися з дороги і замість потрібного напрямку потрапляли на глухі польові висілки або на хуторі. Відстані поміж селами були великі, чужі незнайомі поля в завої снігів і морозу лякали невимовно-ворожою силою холоду й смерті, що ніби навмисне оточали звідусіль людину.

— Що це таке? Дивись... — спинив раз Колубайко Грицає на спускові — з відкритого горба в лощовину і в страху нахилився до снігу.

— Сліди... — прошепотів Грицає, придивившись.

— Собачі, чи що?..

— Та які ж у степу собаки? Ти дивися: турмою йшли. Рядком!

— Вовки?

— А хто ж... Пропадемо, брате.

Степ розлігся кругом білою пустелею. Ніяких ознак житла нігде не було видко. Вдалині холодним сизим гребінем синів невеликий перелісок і чомусь здавався особливо страшним, так ніби саме в нім затаїлася неминуча небезпека. Уява вже малювала повискалювані вовчі морди, притиснені до снігу, і хижі проникливо-лихі вогні звірячих очей. Але ясно світило сонце, блискотіли по тугому настилові незчисленні іскорки сніжинок, перелісок, чим ближче до нього підходили, тим ставав простіший, рідший, звичайніший, і ніяких вовків поміж деревами не було. Проте, мимохіть прискорялася хода, швидкіше й тугіше ставало тіло.

Так від села до села безлюдними снігами пробивалися турбаївські посланці.

Шостого дня показалися золоті київські бані. Підперезали тісніше свої драни свити Колубайко з Грицаєм, по-

правили наповнені хлібом ілляні торбинки і вступили в місто.

Дізнатися, де перебувала цариця, було легко, кожний міг показати, як пройти до палацу, але виявилось, що поза тим нічого неможливо досягти. Коли простосерді посланці пішли прямо до високих палацових хоромів, вартіві кірасири, що невідступно походили по довгих стежках, моментально відігнали їх списами:

— Не підходь! Куди лізеш?

Даремно Грицай і Колубайко намагалися з'ясувати, що їм неодмінно треба бачити царицю в справі, що стосується цілої козацької громади. Вартові й слухати нічого не хотіли, криком кричали і замахувалися ратищами списів:

— Геть, сказано тобі! Бити будемо.

Збентежені такою зустріччю, Грицай і Колубайко мимохіть відступилися, відійшли в бік, засмучено обмірковуючи й радячись, що ж треба чинити, щоб досягти своєї мети, щоб дійти до цариці. Але нічого вигадати не могли: палац стояв ворожим, страшним муром, неприступно й врочисто, як у казці.

Ночували вони на Подолі в якогось кітляра. Той їх порадив:

— Грошем, грошем дороги шукайте, — через челядь, або через кого там.

І от раз підстерегли вони палацового водовоза, що виїхав з барилом по воду. Водовоз, миршавий дідок з хитрою усмішкою в сивих усах, довго не відказував їм ні слова, як глухонімий, і, аж коли вони встромили йому в руку срібну монету, погодився провести їх у палацовий двір, як чорноробів — складати лід у погребах. Грицай і Колубайко, не відступаючи й кроку, пішли за водовозом і, коли той, сповнивши бочку, вернувся до палацу, проскочили услід за ним у двір, крізь чорні стаєнні ворота.

Того дня цариця нікуди не виходила. Але до ганку раз-у-раз під'їжджали значні вельможі, в дорогім одягові, в трикутних капелюхах, в високих білих панчохах, в білих позавиваних перуках. Увечері в залах засвітилися свічі, заграла музика. Колубайко з Грицаєм крізь вікна бачили здалека веселу метушню, білі повні обличчя, усмінені постаті, що грали поза столиками в карти.

— Невже цариця теж в карти грає? — питалися вони водовоза в його тісній комірчині.

— А як же.

— Та же ж великий піст, — здивувався Колубайко. Дідисько єхидно й глузливо скривив тонкі губи:

— Ех ви, селюки! Це щоб ви в страху жили, дзвони калатають. А цариці такі штуки ні до чого. Навіщо їй великий піст? Ххе. Її доля скоромна.

Занепали духом турбаївські уповноважені, сумнів, що їм удасться намислене діло, тривожно взяв їх за серце. Дальшими днями вони кілька разів пробували протиснутися до цариці під час її виходів. Але про те годі було й думати: біля блискучої, пишно оздобленої карети і край самого ганку збирався завжди такий натовп значних вельмож, не лічачи почесної гвардійської варти, що доступитися зовсім не було як.

Темні думи обгорнули Колубайка й Грицяя. Ночами не було сну: становище здавалося безглуздим, диким, ніби з них хтось кепкував. І темніли, марніли понурі, уперті обличчя.

— Дарма ви тут поневіряєтесь, — сказав їм раз увечері водовоз. — Вас повік до цариці не допустять. А ви зробіть краще так. Нехай вам який-небудь приказний писар супліку напише. З тою суплікою ідіть до Лаври: там найлегше до цариці підбігти. Станьте на паперті завчасу, як найраніше, бийте поклони що-сили, — щоб підозри ніякої не було, а як покажеться на сходах цариця, падайте навколішки і повзійте проти неї. Безпремінно тоді ваша супліка піде...

Послухали Колубайко й Грицяй ради старого й пішли шукати тямущого писаря.

**

По приїзді Катерини в Києві настало нескінчене свято. В палаці уряджали парадні обіди, балі, маскаради. Перед палацом палили фейверки. Під час тостів, підношених за здоров'я імператриці, з мурів фортець гримали гармати.

Балі й маскаради давали фельдмаршал Рум'янцев, київське дворянство, по черзі кожен з трьох послів, котрих Катерина серед найближчих осіб називала своїми „карманними міністрами”, великий гетьман коронний польський граф Браницький, граф Мнішек, князь Сапега, литовський маршал граф Потоцький. Потоцький, Мнішек і Браницький один перед одним і навіть перед російським двором старалися похизуватися добірністю своїх столів, такими

стравами й приправами, яких ще не знало високе мистецтво петербурзької кухні.

Приїхавши з Новоросії, Потьомкин несподівано для всіх зупинився в Лаврі, де для нього опорядили кілька покоїв.

— Смиренство паче гордощів!.. — незадоволено зморщив свого пухнатоного носа Рум'янцев, підозріваючи втім якусь хитру каверзу, і при кожній нагоді старався обсудити й обчорнити Потьомкина перед імператрицею.

— Петре Олександровичу, — холодно зупиняла старого Катерина, — ви надто небезсторонні до Потьомкина.

— Я небезсторонній до вашої слави, ваша величність, і боюся, що легковажні проекти цього загонистого чоловіка, крім порожніх слів, на ділі нічого не дадуть; Я і граф Ангальт маємо цілком певні відомості, що його фантастичні задуми в Криму провалилися.

— А саме... — спускала Катерина очі, готуючись вислухати неприємність.

Рум'янцев, хвилюючись, незграбно повертаючись своїм великим розпасяним тілом, з палахкотливими нервовими плямами на кирпатому баб'ячому лиці починав розказувати ті відомості й анекдоти, які з ревнивою дбайливістю збирали вороги Потьомкина.

Рум'янцев не ховав своїх думок, і хутко при дворі пішли всілякі чутки, недобрі для князя, що оселився в Лаврі. Але, не зважаючи на чутки, сила Потьомкина здавалася незламною, і всі, хто дбав про свою долю, старалися частіше бувати в нього, звернути на себе його увагу, з'єднати собі його прихильність... Потьомкин приймав тих, що приїздили, не однаково: іншим разом в багатому фельдмаршальському мундирі, в орденах, в мереживах, напудрований, в пуклях-оригінальний, розмовний, люб'язний, вражаючи і захоплюючи своїм блискучим розумом, а часом — лежачи на широкому дивані, як азійський владар, закутаний в шубу, в пантофлях на босу ногу, незачесаний, невмитий, не просячи гостя сідати і, навіть ніби не помічаючи його, продовжував грати з ким-небудь в шахмати. На таких прийняттях відвідачі тремтіли, але ухилитися від них не мали ні сміливості, ні бажання.

— Нічого! — скидав Потьомкин підборіддям, коли хто-небудь з близьких казав йому, що така манера поводитися з людьми незручна. — Граф Ангальт або який-

небудь Фіц-Герберт можуть почекати, поки князь Потьомкин кінчить партію.

— А все таки...

— Не турбуйся. Їм то корисно для правильного кровообігу. От побачиш: знов прийдуть! Та ще які чемні й шановливі будуть.

І справді, не вважаючи на те, що Потьомкин улаштував званий вечір пізніше від багатьох інших, все петербурзьке й польське вельможне панство, що жило в Києві, як великої чести добивалося зазову на той вечір.

Велика кількість балів, маскарадів, розваг і офіційних прийнятть кінець-кінцем почала декому докучати. Експансивний Сегюр раз сказав:

— Дуже прикро проїхати таку силу верстов, щоб бачити той самий двір, слухати містичні грецькі відправи та їздити на балі.

Услужливі люди донесли Катерині про бурчання французького посла, і та при першій зустрічі сказала йому;

— Ви помиляєтесь, графе, я подорожую не для того, щоб оглядати місцевості, а щоб бачити людей. Мені треба, щоб нарід міг наблизитися до мене, і щоб я могла заставити боятися тих, хто зловживає наданою від мене владою. Я держуся приповідки: „Від хазяйського ока гладшає й здоровшає кінь...”

Лице імператриці освітілося задоволеною усмішкою. Їй було дуже приємно, що вона може повеличатися знанням приповідки, на її думку безперечно справедливої.

Сегюр ніяково понурив очі. Він згадав розліплене по Києві недавнє розпорядження Рум'янцева, де було сказано, що той, хто подасть писану просьбу безпосередньо самій цариці, або звернеться до неї словесно, буде покараний за першим разом каторжними роботами на один місяць, за другим разом — засланням на п'ять років, а за третім — канчуками й вічною каторгою.

— Ви дуже добре знаєте приповідки, ваша величносте. Мене дивує ваша незвичайна пам'ять, — з шановливим поклоном чемного царедворця Людовика XVI сказав, опанувавши себе, Сегюр.

Катерина подивилася на нього з кокетливою вибачливістю.

— Щоб покарати вас за те, що ви не любите грецьких відправ, — сказала вона, — я прошу вас поїхати з мною завтра в Софійський собор.

— З великою приємністю.

— Вам дійсно буде приємно, графе. Це одна з найдавніших святинь Києва. Собор збудував Ярослав Мудрий. Володимир Мономах укоронував себе в нім царським вінцем. Петро Великий служив там подячний молебень після полтавської перемоги...

Вранці другого дня, перед тим, як їхати в собор, Катерина приймала в авдієнц-залі дворянство, що поїздилося з сусідніх губернь. Обходячи довгий ряд тих, що представлялися, імператриця привітно говорила кожному кілька слів, чемно розпитувалася про маєтки, про землю, про кількість кріпаків, про врожаї. Її увагу надовший час як інші привернув до себе молодий, високий дідич, одягнений за останньою модою, з ошатністю, незвичкою для провінціального жителя.

— Ваше прізвище? — ледве-ледве примружила очі Катерина.

— Іван Базилевський, ваша величносте.

— Ви маєте такий вигляд, неначе ви що-йно з-за кордону.

Вона, як досвідчена оцінниця, оглянула його з голови до ніг — і в очах її зайнявся таємний вогонь старіючої жаги.

— Так, я вчився в Геттінгенському університеті.

— От як! — уже з інтимною ласкавістю глянула Катерина. — Ви можете мені придатися до державної роботи.

І, півобернувшись до свого секретаря, що ішов позаду на крок від неї, кивнула:

— Запиши.

Весь час, поки їхали в собор, дзвонили дзвони, а з фортець стріляли гармати. Перед собором стояло військо і чорним полем — народ. Митрополит Самуїл, ледве вставши після недуги, гарячково хвилюючись, вітав Катерину палкою промовою, яка всіх захопила своєю нечуваною огненною пристрастю.

— Ми у владі твоїй монаршій побожно шануємо і визнаємо владу, силу й потужність небесного божества, — казав митрополит. — Ми в добродійствах, які щедро нам даруєш, благословляємо правицю, що чинить всяке добро. Ми в матерній твоїй особі, благоутробна царице, визнаємо й споглядаємо лице відвічного отця...

В Сегюра трохи крутилася голова і від цих виспренніх слів, і від солодкого ладану, що синім димом плавав під склепінням, і від блиску незліченних свічок перед тем-

ними постатями святих, і від похмурої величі собору. „Твоя правда, ченче...” мимохить думав він: — „благоутробна... тільки благоутробність тая дорого коштує”...

Коли їхали назад, знов гула гарматна стрілянина з фортець і знов різноголосі дзвони колихали над Києвом небо

Хутко настала одлига. Після лютих морозів сонце одразу бризнуло щедрим світлом, сніг почав швидко танути, пішли білі густі тумани, війнуло весною. Коли мінялася погода, Мамонов десь застудився, в нього розболілося горло, і він мусів лягти в ліжко. Катерина від тої слабости трохи зажурилася і задумала говіти. Говіла вона в Лаврі і, не пропускаючи, їздила на всі Служби Божі. Поміж Службами, або вранці, приймала всілякі депутації, що прибували їй далі, при тім найбільше цікавилась східними народами свого царства. Свідомість, що вона володіє дикими племенами Азії, будила в ній почуття великих гордощів і задоволення.

Потьомкин знав цю рису Катерини і, коли прибули з-за Каспія викликані ним послы від киргизької орди, наказав підготувати їм як-найпишнішу зустріч. За його вказівками киргизам пошили дорогі шати з турецької й перської парчі, і голова посольства султан Джіянгир в новім одягу весь сіяв від золотого східнього життя, як казковий падишах.

При султані було шість старшин і два киргизьких князів. Їм дали муллу з татар для молитов і другого муллу за перекладача.

Ранком чотирнадцятого березня, на третій день говіння імператриці, Джіянгира разом з старшинами, князями й муллами в двірських екіпажах привезли до палацу. В авдієнц-залі, коло поста сержантів, стояла почесна варта з лейб кірасирів. Все кругом блискотіло й сяло багатством, щоб вразити уяву киргизів, церемоніял представлення Потьомкин розробив так, щоб осліпити азятів розкішшю й потужністю руської цариці, щоб зробити одночасно приємність і самій цариці.

Ледве Катерина, зібравшись до літургії в Лавру, вийшла з далеких покоїв, як урочисто задзвеніли сурми, даючи знати про її появу. Цього співу сурем ніколи звичайно при виходах цариці не бувало. Два величезних зовсім чорних муринів в червоних лівреях відчинили нарозтвір двері праворуч і ліворуч, і Катерина, як божество,

увійшла до аудієнц-залі. Сурми моментально замовкли. Настала велична тиша, в якій чути було тільки шелестіння шовкової сукні імператриці.

Султан Джіянгур виступив трохи вперед, по-східньому вклонився, дотулившись швидкою смуглявою рукою до свого чола й грудей, і почав говорити промову, яку мулла негайно перекладав. Нечувані киргизькі слова, їх незрозуміле гортанне клекотіння, бистра, непохоплено-летюча звукова мережка нагадували клекіт хижої птахи. Джіянгірові було не більше, як тридцять років, його кругле рудяве обличчя в чорній кучерявій борідці, здавалося, що горіло спекою розпалених пісків і степового азійського сонця.

Вислухавши промову, Катерина дуже ласкаво кивнула султанові головою і з чарівною легкістю, з якоюсь переможною ширістю протягла руку. Джіянгір, як його заздалегідь навчили двірські церемоніймайстри, поцілував білі, напахані пахощами пальчики і знов зробив летючий жест від голови й серця, що дуже сподобалося Катерині. Після султана з боязливим подивом цілували руку старшини, жовті князі і мулли.

Відправа в Лаврі йшла довго. З бані вниз падали золоті стовпи сонячного світла, таємничо пахтіло ладаном, співав дивний хор, на амбону виходив в чорнім церковнім одязі аскетично худий ієромонах і, поривчасто здіймаючи руки, з проникливим тремтінням у голосі виголошував солодку молитву Єфрема Сирина. Після виголосів ієромонаха весь народ, що сповняв церков, з шумким шелестінням падав долілиць, і тоді Катерині здавалося, що в храмі залишалось тільки дві великих істоти — вона й Бог. Це шелестіння земних поклонів усіх молящих підходило їй під серце хвилями якоїсь лоскотливої радості. І раптом в одну з таких хвилин, до зворушення несподівано, вона згадала достиглу смуглявість Джіянгіра.

Коли відправа скінчилася, Катерина з двома єпископами зійшла в печери поклонитися мощам угодників. Там вона помирувалася миром з мироточивої глави.

Вертаючись до палацу, цариця відчувала приємну втому. Сонце гріло так гаряче, що в кареті було нестерпно душно. І знов згадався огрядний, міцний, обсмалений степом, темний, як каштан, Джіянгір — і знайома млість раптовою покрученою стрілкою пролетіла від серця вниз, по всьому тілу.

В палаці, після сніданку, Катерина покликала лейб-медика Івана Самойловича Рожерсона. Дебелий, але незвичайно рухливий Рожерсон дрібними запобігливими кроками увійшов в отласний будуар. Імператриця напівлежала в вигідному кріслі і, не підіймаючи очей, щось тихо, уривчасто сказала. Рожерсон почав швидко кланятися, розуміюче спустив вії, і плазовитою нечутньою ходою, як гумова опука, викотився з будуару.

Так може через півтори години, вернувшись, він знайшов царицю коло робочого столу в тім самім голубім будуарі і півголосом, з гнучким поклоном доповів:

— Виконав, ваша величносте.

— Ну?

— Оглянув пильно, з усією старанністю медичною.

— І що ж?

Голос імператриці звучав глухо, непевно, нетерпляче.

— Здоровий, ваша величностей, цілком.

— Спасибі, голубчику... — і на Рожерсона перший раз того дня глянули швидко й ніяково великі сині очі.

Увечері Катерина з графинею Потоцькою, Потьомкиним і Сегюром грала в віст. Близько дверей побіля входу до вітальні сіли грати в карти двірські дами з кавалерами за два столи, коло вікон теж грали за двома столами, а решта запрошених стояли або сиділи коло грачів як глядачі. О восьмій годині подали вечеряти, а о дев'ятій вже всі пороз'їздилися і в палаці погасили вогні.

На початку десятої з палацових воріт виїхала розкішна закрыта карета. Вона звернула управоруч, з Печерська в місто, і зникла в імлі весняної ночі.

Карета швидко з'явилася знову. Перед нею одчинилася наротвір важка брама з двоголовим орлом, і ресорні колеса, легко підкотилися до другого, малого ганку. На ганку дожидала камер-юнгфера Перекусихина. Вона з німим уклоном зустріла міцну й легку в рухах постать монгола в грезетовому бешметі. Монгол сміливо вступив у темні покої палацу, неясно мигнувши своєю ловкою чалмою.

Карета цілу ніч не розпрягалася. Фурмани й фореїтори держали на поводах нетерплячих коней, півголосом перемовляючись поміж собою, розкауючи один одному плітки, казки, всілякі міські й палацові чутки. Удосвіта на малий ганок вибіг камердинер і махнув до фурманів рукою. З п'якоїв вийшов у грезетовому бешметі монгол.

Він легко, як у степове сідло, скочив у карету, що підїхала. Коні пішли ристю просто від ганку, і хутко стукіт тугих коліс поринув в білому ранішньому тумані.

Через день імператриця сповідалася в свого постійного духовного отця Івана Івановича Панфілова і подарувала йому за сповідь тисячу карбованців. Весна завжди давала їй радісне відчуття сили й бадьорости, і через те хотілося бути щедрою, доброю, навіть марнотратною, щоб їй дивувалися й вклонялися.

**

Тим часом Колубайко й Грицай знайшли доброго писаря, який з мудрованими закрутками написав їм довгу супліку. Але, діставши плату, писар раптом сказав з сумнівом:

— А не вскочимо ми в халепу з цим ділом?..

— Чого в халепу?

— Адже ж заборонено подавати цариці просьби. Не чули? Ні просьб, ні чоломбитень, нічого не можна!

— То може про які дурниці, або проти обмов — поглянув недовірливо Колубайко. — А наше діло зовсім інше. Адже ж цілої громади стосується, не одної людини.

— Ну, глядіть.. — байдуже стиснув плечима писар.

Другого ранку, чуть на світ, Колубайко з Грицаєм уже стояли на лаврській паперті.

О десятій годині з міста на Печерськ показалися десятки блискучих, розкішно оздоблених карет. Вгодовані коні круто закидали копитами, дугасто вигинали шиї, маляли гривами, — карети летіли, як на крилах. З першої, запряженої сніжистими тонконогими кіньми, вийшла повна висока жінка. І по тому, як усі низько й улесливо їй кланялися, Колубайко з Грицаєм пізнали, що це цариця. Цариця йшла, просто й гордо несучи свою гарну, вже немолоду голову. От вона, ведена з обох боків по-під руки догодливими опасистими вельможами, одягненими в яскраві мундири, вже вийшла на останню східку паперти.

Грицай і Колубайко, наче їх скосило, поривчасто впади навколішки і з протягнутою суплікою зробили кілька рухів наперед.

— Матінко-царице, — твердо й палко сказав Колубайко. — Ми вільні козаки, а нас обманом забрали в панське підданство й хочуть повернути навік у кріпаків. Поратуй твоєю царською милістю.

Цариця незадоволено насупила швидкі брови, гнівливо глянула на одного з супутників, що підтримували її, на мить зупинилася й холодно сказала:

— Ніяких скарг. Адже ж був мій указ. Тільки в сенат. Нехай сенат розбере.

І кинувши льодовий величний погляд, пройшла в церков.

Негайно ж Колубайка й Грицяя відтиснув, відпер, майже змісив потік затагнених в тонкі панчохи ніг, що йшли до Лаври. На них моментально накинулися з двірської охорони салдати, забрали й повели до брами.

— До городничого — наказав молодий вартовий корнет. — Там їм дадуть типцю...

РОЗДІЛ VI

Благовіщення 1787 року припало на великий четвер. Днів за десять вперед того прилетіли шпаки, небо стало синє, і їх соковите тьохкання на малесеньких ганочках шпаківень здавалося в тій синяві прозорим, як дзвінкий кришталь.

На Благовіщення Потьомкин встав рано, накинув лисячий кожух і вийшов у лаврський сад послухати шпаків. Потім він довго гуляв, в похмурій задумі обмірковуючи гру двірських інтриг, нарешті махнув рукою, круто повернувся і пішов до церкви. Але, не дійшовши до паперти, згадав, що він неодягнений, і пішов назад до своїх покоїв.

Відстоявши обідню, він казав подати карету, щоб їхати до палацу, куди його прохано на обід.

За кілька хвилин шестеро вороних вже били копитами по плитах брукованого плацику перед ганком. Потьомкин вийшов і, вже взявшись за дверцята карети, щоб сідати, раптом почув гук і гуркіт з-під гори, з-за собору.

— Рушив! Рушив!... — кричав, біжучи знизу, молодий чернець в чорній гостроверхій скуфійці. Він засапався, волосся йому маяло, як стрічки, ноги билися й плуталися в довгих полах підрясника.

— Хто рушив? — незадоволено повернув голову Потьомкин. — Чого ти кричиш, як навіжений?

— Дніпро, ваше сіятельство!... — радісно й безбоязно усміхаючись, вклонився до землі чернець. — Як двигнув, як рвонув — Господи! От сила! А тріскотить, ніби всю землю розпороти хоче...

— До палацу! — коротко кинув Потьомкин фурманові і по-молодому скочив у карету. — Та швидче! Гони.

Коні з місця помчали навзаводи.

В палаці Потьомкин знайшов Катерину, сам надягнув на неї шубу і шовковий білий капор, посадив у свою карету і повіз на берег Дніпра дивитися, як іде крига.

— Слухай, друже мій, ти зо мною, як отаман поводишся, — усміхнулася вона на його молодий порив.

— Вибачай, пані-матко царице. Але ж така краса, — не можна ж упустити.

І справді, видовище було незвичайне: лід рвався величезними шматками, ішов цілими караванами, крижини

видиралися одна на одну. Чувся безупинний тріскіт, гуркотнява, стукіт, річка ухкала й гула, шум визволеної води шипів бурхливо, стихійно.

Того дня обід у палаці почався на годину пізніше від призначеного часу, і Катерина була бадьора, ласкава й жартовлива, як ніколи.

Крига зійшла з Дніпра в страсну суботу. Але ріка по-няла неозору широчінь. Поділ здавався залляним. Водяному просторові не було краю. Чернигівські ліси за Дніпром казково синіли давниною й дикістю, як і тисячу років тому.

Все було готове до відплиття. Ждали тільки, щоб вода спала і теплішої погоди. Сонце, хоч гріло опівдні, але з річки, від могучих каламутних вод подихало густим вохким холодом. Десятого квітня флотилія галер вийшла з Михайлівської саги проти Видубецького монастиря, давши по дев'ять гарматних пострілів з кожного судна. Проти Київсько-Печерської Лаври галери знов салютували по дев'ять пострілів, і Дніпро одразу прибрав урочистого вигляду, ніби підпливли до нього чужоземні посли. Галери кинули котву, чекаючи на дальші розпорядження. Тисячі народу що-дня товпилися на берегах Дніпра, роздивляючись здалеку на величний лад, блиск і багатство небаченої флоти.

У палаці почали збиратися. Всі раділи, що матимуть нові враження. Київ надокучив одноманітністю своїх балів.

Нарешті призначили і день відплиття.

Двадцять другого квітня ранком, як задзвонили дзвони по всіх церквах і загримали гармати з Печерської й Старокиївської фортець, Катерина виїхала до Дніпра. Вперед карети скакало верхами дворянство, позаду генералітет, штаб і обер-офіцери. Ескадрон лейб-кірасирського полку конвоював екіпаж. Здовж усієї дороги аж до берега чотирма шерезами стояло військо, за військом тиснувся народ. Музики грали на труби й літаври, били в барабани, почесна варта фронтом віддавала честь.

Спуск до річки був всипаний і втрамбований білим, як товчений цукор, піском. По тім піску була вистелена килимами широка стежка. Не доїхавши кількох сажнів до килимів, карета стала. Нетерплячі коні вигинали круті шиї, з вудил шапками спадала піна. Катерина, яку підтримували Мамонов і Потьомкин, вийшла, радісно озирнулася, з величним усміхом вітаючись з присутніми, по-

тім підійшла до води. Край самого берега стояла розмальована веселими блискучими фарбами з позолотою шлюпка на дванадцять весел. З берега на облавок шлюпки були перекинені східці, вкриті парчею. Катерина сміливою ходою увійшла в шлюпку разом з Потьомкиним і Мамоновим і переїхала на галеру „Десна”.

По Дніпру сквапливо снували десятки шлюпок — переїздив почет і запрошені гості, які повинні були провозити царицю до Канева, де на неї ждав польський король Станіслав-Август. Гриміла музика, гупали барабани, гармати з фортець стрясали повітря пострілами, народ, стоячи на обох берегах, гукав ура.

Похапцем поснідавши на „Десні”, Катерина перейшла на свою галеру „Дніпро”, і негайно на головній щоглі знявся віце-адміральський флаг. Флотилія легко рушила по дзеркалевій поверхні могутньої ріки. В синьому небі колихалося співуче, багатоголосе гудіння дзвонів, гахкали з фортець гармати, і, відповідаючи їм, з урочистою силою озивалися гармати з річної ескадри. Дніпро мав незвичайний вигляд. Напереді йшло сім величезних галер, красно вбраних і розмальованих, услід за ними пливло вісімдесят суден всілякої великості, з вельможами, челяддю, салдатами. Проти сонця виблискували сотні довгих тонких весел, зо три тисячі матросів, поділених на зміни, веслували по черзі. Здавалося, що Київ одпливає назад, як привид, світлячи золотими банями своїх дивних церков.

Іван Базилевський помістився, як сказала йому Марія Савишна Перекусихина, на одному з середніх суден, де пливли, провозаючи царицю, виборні від київського дворянства, і почував себе на порозі чогось незвичайного, що має з ним сподіятися і чого він самовпевнено чекав з почуттям тріумфу. Очі йому мимохіть мружилися на Дніпро, на сонце, на людей, які ще не знають, що з ним має бути, яка сила й гонори будуть у нього в руках.

Першого дня пропливли десять верстов і зупинились проти Китаєвого пустинського монастиря. Катерина почувалася надзвичайно веселою, легкою, помолоділою. Цілий день світило яскраве весняне сонце, береги зеленіли молодого травою, що тільки-но вибилася з-під землі, дерева димливо кучерявилися ніжно-жовтим пухом листя, що починало розпускатися, і здавалися прозорими, як ранішній сон. На полях, наче мурахи, скрізь маячили плугатарі, смарагдовими смугами мигтіла озимина, чорні борони поволі скородили на ярину. Життя йшло спокійним

могучим ладом, і від того міцного спокою сила держави здавалася Катерині незламною навіки.

— Як вам подобається моє маленьке господарство? — з веселою усмішкою питалася вона Сегюра, показуючи рукою на неозорість просторів, що лежали під сонцем.

— На ваше „маленьке господарство” заздять і дивляться з острахом найдужчі в світі держави, — просто й щиро відказав Сегюр, і ця простота сподобалася Катерині.

Вона була надзвичайно привітна до всіх, сміялась, раділа, ніби їй було тридцять років і вона була сп'янена своїм таланом і щастям.

День минув непомітно. О десятій годині вечора почет вечеряв на галері „Десна”. Катерина осталася в себе, запросивши на свою „домашню” вечерю тільки Мамонова, Потьомкіна, принца Де-Ліня і трьох послів. Чемний Сегюр підніс тост за незвичайну царицю російських і українських рівнин, владарку тридцяти різних народів. Катерина усміхнулася йому своєю легкою усмішкою, що всім так подобалася, і підняла келех.

— Весна хвилює вас, як поета, графе.

— Я щасливий, що мені припало подорожувати з вашою величністю по місцях, які в Європі вважають за легендарні.

О десятій годині музика на всіх галерах грала зорю. Коли останні звуки труб в непрозорій нічній темряві зазмерли, як крила одлетілих птахів, з галери „Дніпро” вдарив тугий гарматний постріл, що визначав гасло до сну.

Принц Де-Лінь, послі і Потьомкін на шлюпках переїхали на свої галери.

З царицею остався тільки Мамонов.

**

Вранці матроси в кінці флотилії завели якоїсь хвацької морської пісні. Пісня сильними хвилями лунала по берегах, в синіх від сонця соснових лісах, легко стелилася по воді, назустріч блисків і плюскотінню річних струменів.

— Що то за спів? — спитала Катерина здивовано.

— Матроси, ваша величносте, весну славлять, — сказала камер-юнгфера Перекусихина. — Здорові, молоді, сили через край. Сонцем їх обсіпало, вони й завели. Сказати, щоб перестали?

— Та ні, хай... Добре співають. Молодці.

За вікнами маленького кабінету в лісових низькодолах плив тонкий, ледве помітний білий туман, синіло небо, сліпучо блискотіла вода, чути було ритмічний сплеск весел, ледве чутно долітало густе стукання дерева в кочетах. Катерина, примруживши сонні очі, ледве помітно усміхнулася.

— Маріє Савишно, а куди ти того, рум'яного, поділа? — спитала вона, не повертаючи голови.

— Пливе, ваша величносте. Казала я йому услід плисти на галері, де дворяни, що провозають.

— Ну й добре. Ти в мене розумаха...

Ріка йшла заломами. При ясному сонці картини розкривалися одна приємніша від другої. З півдня віяв вітер і через нього не можна було нап'ясти вітрила.

Всі на галерах почувалися в піднесеному веселому настрої. Посли й принц Де-Лінь, що пливли на галері „Сейм”, цілий ранок провели в жартах і смішних оповіданнях з свого минулого. Кожний з них мав кімнату і розкішний кабінет з диваном, з різьбованим ліжком під штофною завісою і з бюрком з червоного дерева. Кімнати блищали золотом і шовками.

Кругом флотилії, від одної галери до другої снувало безліч всіляких шлюпок і човнів, і вся ця пливуча гуща суден здавалася якимсь чародійством.

— Ви знаєте, графе, старовинну назву Дніпра? — спиталася при обіді Катерина Сегюра і, бачучи, що він підніс брови, зараз сказала: — Бористен.

— Я чую в цім слові греків, — з тонким, ледве помітним питанням блиснув своїми розумними очима Сегюр.

— Еге ж. Адже ви знаєте, що я симпатизую грекам... — іронічно скинула головою Катерина. Вона хотіла натякнути, що вона знає, що Сегюра турбують і хвилюють двірські чутки й перешіптування, ніби вона завзялася знищити Турцію, якій Франція протегувала, і на її руїнах відновити велику Грецьку імперію, коронувавши на імператора свого внука Костянтина.

— Боюсь, що греки не варті вашої високої уваги, — сказав поважно Сегюр, і його тонкі губи стулилися з офіційною сухістю.

— Ваші побоювання, милий графе, трохи завчасні!.. — весело й безтурботно засміялася Катерина, переповнена задоволеною силою.

Сегюр з радістю і шановливою подячністю усміхнувся самими очима в сині очі цариці.

По берегах річки коло сіл і хуторів стояли юрби по-вбираних селян в чистих сорочках і свитках, жінки виходили з вінками з первоцвітів і перших жовтих весняних квітів на голові. Деякі юрби, як за командою, кричали ура, інші по-козацьки коротко гули „слава”. Серед квітчастих плахот і вишиваних сорочок маяли дівочі стрічки, і експансивний Сегюр захоплено говорив:

— Які народи в вашім царстві! Які одежі!..

А принц Де-Лінь, випещено гарний і чарівний, не вважаючи на свої п'ятдесят два роки, схвильовано саяв від насолоди:

— Мені здається, що це сторінка з тисячі й одної ночі, що мене кличуть Джафаром, що ви, ваша величносте, дивна Шехерезада й везете нас в країну казок, яким нема краю...

Увечері, коли в червоному паланні хмар спускалося сонце, на темному щовбі, коло глухого села, настобурченого високими солом'яними покрівлями, Катерина побачила в юрбі корогов чорні від часу образи на дерев'яних дошках і старого сивого попа в церковному одягу. Попик дряглою рукою врочисто благословляв галери, що пливли мимо берегів, селяни високо понад головами підіймали дошки образів, корогви колихалися, як заклинанні шматки полотна на довгих палицях.

— Яка чудна релігія... — прошепотів вражений Сегюр.

— Мене це дуже зворушує, — сказала Катерина.

На ніч галери закинули котву коло містечка Трипілля, біля скелястих берегів, від яких віяло предковичною давниною. В царициній вітальні, серед блиску золота й шовку, засвітили всі свічки в жирандолях. Потьомкин, що завжди любив музику, звелів ввести двох бандуристів, яких знайшли для нього десь на ярмарку в лісовому київському селі.

— Пані-матко царице, дозволь піснею української старовини розважити тебе.

— Будь ласка, — глянула Катерина на бандуристів.

Один був старий, високий і худий. Сиві довгі вуса йому висіли вниз, величезні кустраті брови, наче стріхи, напівзаслоняли очі. Другий був років сорока, чорний, хирявий, з віспуватим лицем, і з дуже гарячими, зовсім темними очима. Обидва вони низько й боязко вклонилися Катерині.

— Ну, починайте, — сказав Потьомкин.

Бандуристи знов поклонилися Катерині мало не до підлоги й сіли по-степовому на килим в кутку, де стояли.

Старий бистрими сухими пальцями перебіг по струнах, бандура бризнула ніжним бісером звуків, молодий якийсь час сидів непорушно. Потім старий, завісивши бровами очі, високим тенором заспівав про Ганжу Андибера. Молодий вдарив по своїй бандурі одразу цілою бурею гнівних рокотів і почав вторувати глухим понурим басом. Ніколи ні Катерина, ні царедворці, що були при ній, не чули такого вільного й очайдушного співу. Понурий бас і тонкий невпокійний тенор на тлі блискотливого журкоту незлічених струн розкривали перед очима дикі позаростані сухими травами степи, сонце, вітри, хижих птахів в польоті над травами, — так яскраво, аж починало здаватися, ніби чути по степу далекий глухий тупіт козацької кінноти.

Коли бандуристи кінчили й пішли, Сегюр сказав:

— Зовсім, як вісімсот років тому в хоробах київського князя Володимира.

— Справжні баяни, — погодився принц Де-Лінь.

— Дуже добре, — озвався навіть нерозмовний звичайно Фіц-Герберт.

— Колосаль! Колосаль!.. — повторяв граф Кобенцель.

Потьомкин подивився на послів і усміхнувся. Він переніс цю усмішку Катерині в очі. Та приязно кивнула йому самими віями.

Сегюр з мрійним зворушенням заговорив:

— Коли можна порівняти нашу красну Францію з давньою Грецією, з тим світовим огнищем мистецтв і наук, то велику остров'янку Англію хотілося б уважати за новий Картаген, дивний своєю торгівлею й багатством. Сучасну переможну Прусію можна приподобити до Македонського царства часів незрівняного Олександра. Але коли я думаю про Російську Імперію, я не бачу в минулій історії народів землі жодної держави, подібної до неї своєю величністю й неосяжністю. Єдина тільки імперія... імперія Кира перського, колишнього владаря світу, спадає на пам'ять.

Принц став вичисляти дикі племена й орди, підвладні Катерині. Коли він, затрудняючись, зупинявся, Потьомкин йому допомагав. І що далі йшло вичислювання, то виразніше уявлялися російські географічні простори, то

могутнішою й загадковішою здавалася країна. Потьомкин, як сторож і владар цієї країни, мимохить пишаючись, розказував:

— В далеких країнах Росії, на півночі Сибіру, та й не так далеко, — по Каспію — є кочовники, що вклоняються сонцю, місяцеві, бовванам з дерева, всіляким амулетам. В них є шамани, ворожбити, кровожерні чаклуни, і вся їх віра повна жаху.

— В Петербурзі один антиквар показував мені бога з бурятського капища, — знизивши голос, сказав Сегюр.

— Гарний? — спитав Мамонов.

— Він був бридкий, гірший від кошмару, і усміхався так моторошно, що ставало страшно дивитися.

— Азія... — значливо прошепотів чийсь голос.

— Їхні боги старші від християнського на кілька тисяч років, — повів важким оком Потьомкин.

— Деякі з цих племен тримаються якоїсь незрозумілої віри, — здивовано ствердила Катерина. — Жерці їх зберегли найдавніший збірник молитов, приповістей і духовних пісень, писаних мовою, зовсім невідомою. Ці молитви й приповісті вони читають згідно з переказом, не розуміючи значіння. Записи для них — свого роду талісмани.

За вікнами шовкової вітальні, над Дніпром, над безгомінними степами підвівся величезний, бурштиновий місяць. Ріка засвітилася зеленим місячним сріблом, і світло свічок у жирандолях помітно зблідло і почервоніло.

Катерина глянула на місяць, на німу таємничість зеленого світла й казала далі:

— Це мене зацікавило. Я запитувала вчених, але виявилось, що вони про це, як і про багато інших речей, нічого не знають. Нарешті, недавно вже дізналися, правда, ще не напевно, що ці молитви писано стародавньою, священною мовою індусів — санскритською.

— А що коли всім вашим диким ордам дати освіту, дати ту культуру, яку мають країни Заходу?.. — передбачаючи якісь широкі пляни, сказав Сегюр.

Катерина на мить задумалась, потім із своєю звичайною ясністю й легкістю сказала:

— Коли б я освітила ці давні племена гуннів, киргизів, татар і інших, як я перше мала намір, то від цього може зайшла б між ними розпушта. Невелика данина хутрами їх не обтяжає, бо вони полюють з навички і з пристрасти.

Сегюр, не знаходячи слів, замовк.

Місяць над Дніпром спинився плескати скляно-золотим колом. Пустельною стародавньою силою сяяло зелене облудне світло. Тіні попід берегами були чорні й таємничі, як привид, що несподівано явився очам, ніби мариво, і от-от зникне.

Лакеї перемінили в жирандолях згорані свічки. Катерина почала розказувати про калмиків, яких Сегюр після київських вражень від їх послів, що поприїздили за тисячі верстов, називав гунами.

РОЗДІЛ VII

Четвертого дня плавання, в неділю двадцять п'ятого квітня, вранці імператорська флотилія підійшла до Канева, де ждав на зустріч з Катериною польський король Станіслав Август. Перед Каневом, всі останні дні, молодий коханець Катерини Мамонов нервувався й хвилювався, з ревним побоюванням уявляючи майбутню зустріч двох надзвичайних людей, які тридцять років тому були закохані одно в одному.

Неспокійні ревності Мамонова з цікавістю й подивом помічав почет. Принц Де-Лінь і Сегюр часто обмінювалися значливими усміхненими поглядами, коли нервозність темпераментного вродливця найвиразніше виявлялася.

— Він почуває себе, як молодий півник, до якого наближається старий досвідчений півень, — глузливо мружив очі Де Лінь.

— Чудний... — стискав плечима Сегюр.

— У нього така перевага, як молодість і свіжість... Непереможна перевага!

— А проте...

— А може то тільки тонка гра?.. — загадково підносив брови Де Лінь.

Вітри, що віяли весь час напроти флотилії, від самого Києва, перед Каневом несподівано впали. Тихий соняшний ранок блищав синявою і зеленню. Повітря було прозоре і свіже тією особливою п'янкою свіжістю, яка буває тільки навесні.

Ледве показалися на високому березі обриси Канева, як з польського берега почалася врочиста гарматна стрілянина. Катерина наказала негайно відповісти вітанням на вітання, і з галери „Дніпро” з однаковими перепинками прогриміло дев'ять оглушливих пострілів.

Проти міста судна закинули котву. По всьому березі стояло польське військо в різнобарвних парадних мундирах і фронтом віддавало честь.

Граф Безбородко і гофмаршал князь Барятинський сіли в царську шлюпку на дванадцять весел і поїхали в місто за королем.

Коли вони увійшли в палац, Станіслав уже ждав на їх

прибуття. Він був не в пишному королівському одязі а в мундирі катерининської кінної гвардії. Невідомо, чи хотів він збутися обтяжливого етикету, чи просто занадто хвилювався, але привітавшись, він раптом сказав Безбородкові і Барятинському:

— Панове, король польський доручив мені представити вам графа Понятовського.

Безбородко дав зрозуміти, що це незручно і не відповідає врочистому характерові підготованої зустрічі.

Королеві на мить щось погасло в очах, ніби якесь важке передчуття доторкнулося до нього, але він мусів скоритися. Поки в золоченій кареті їхали до берега, музика грала польський марш. Стан короля був збурений, нервовий, непевний.

В шлюпці від сліпучого блиску сонця на воді він на секунду прикрив віями очі, — і в цей момент далеке минуле раптом промайнуло перед ним дивно яскраво. От він, безвісний Понятовський, що випадково опинився в почеті англійського посла Вільямса при дворі імператриці Єлисавети... Яка незвичайна була та хвилина, коли він вперше спостеріг на собі пильні погляди молодої великої княгині Катерини Олексіївни. Їй було тоді двадцять п'ять років. Вона щойно очуняла від перших поліг і перебувала той неповторний розцвіт краси й сил, коли в жінки прокидається незвичайна жадоба щастя. Чоловік її Петро Федорович, цей жахний великий князь, якому більше личило бути стайничим, або псярем, ніж наслідником російського престолу, поводився з нею дико і незрозуміло цинічно. Розпусний камердинер Петра, колишній шведський драгун, навчав його, як і що треба робити з жінкою в ліжку, і Петро з тупим сміхом, з безсоромними божевільними очима розказував потім про те Катерині... І от вийшло так, що раз Анна Никитична Нарішкина шепнула Понятовському, що велика княгиня сподівається від нього взаємності й сміливості. Почалися сліпучі феєричні дні хвилюючих зустрічей, недозволених побачень, небезпечного щастя. Понятовський майже відчутно уявив веселу, легку Катерину з темним каштановатим волоссям, із сліпучо білим, як яблуневий цвіт, обличчям, її радісні сині очі і тонкі дуги дуже довгих чорних брів, її легку ходу, приємний голос і сміх, такий самий веселий, як і вдача... І губи... Еге ж, ті ніжні губи вмiли так цілувати, як потім жодна жінка не цілувала його.

Аж ось стукнулися весла шлюпки до облавку галери,

вдарила голосна музика, і Станіслав, хвилюючись, взявся за поруччя сходів, спущених з чардака.

Ставши на імператорську галеру, Понятовський побачив блиск двірських мундирів, десятки жадібних напружених очей, що обсипали його таємними стрілами німих питань і думок, і — посеред шановливого півкола почету — її, Катерину. Вона дуже постарілася, стала огрядна, майже важка, але її величне обличчя було царственно привабливе, скоряло собі. Станіслав на мить глянув у темні зіниці Катерини — вони були холодні й урочисті, — і зрозумів, що він повинен триматися в бездушних рамках двірського церемоніялу. Він поважно уклонився, Катерина так само відповіла й красовито й гордо протягла руку. Понятовський, нахилившись, поцілував безмовні пухкі пальчики і на за прошення імператриці увійшов до кабінету.

Двері моментально зачинилися нечутно й м'ярко. Тиша шовкових стін одразу відгородила цілий світ і поставила людей одного перед одним.

— Я ніколи не уживав так довго зорової труби, як тут у Каневі, дожидаючи вас... — сказав Станіслав схвильовано. Голос йому переривався, він забув, що треба надавати своєму тілу королівської постави, і ждав одвітних ласкавих слів.

Але замкнено й неприступно, зовсім відчужено дивилися на нього сині очі, ніби нічого в минулому не існувало.

— Ви знаєте, оце лиш недавно зійшла крига, і нам весь час заваждали холодні вітри, — з силуваною безжурністю промовила Катерина, опускаючись в крісло коло столу.

— Я змучився за цих два місяці, — палко сказав Станіслав. — Я згадав ціле моє життя, від дитинства до теперішніх днів. І те незабутнє щастя, котре...

Катерина зробила нетерплячий рух.

— Прошу вас пам'ятати, що ви король польський, а я імператриця російська. Та й годі.

В Станіслава нервово сіпнулися тремтячі руки, він відкинувся, як від несподіваного штовхана, і в замішанні стиснув пальцями край стола.

— Ваша величносте... — заговорив він, збліднувши. — Дозвольте, коли так, докладно доповісти вам про трижовну долю моєї держави. Дозвольте просити вашої допомоги й підтримки.

Він витяг з кишені мундира написану на пергаменті

доповідь і почав, збиваючись, уривчасто і без ладу говорити про польські справи й інтереси.

— Все це у вас виписано тут? — звела Катерина глухі, чужі очі на короля.

— Так, докладно.

— Я прочитаю і вам відповім. На жаль, без окулярів я тепер нічого не бачу.

Вона поклала пергамент в шухляду стола, зачинила його білим срібним ключиком і встала.

— Ходім. Там нас дожидають.

Коли вони вийшли з кабінету, їх зустріла юрба царедворців. Допитливий погляд Сегюра старався вгадати по обличчях Катерини й Станіслава психологічний і політичний наслідок зустрічі цих двох людей. Але він нічого ясного не побачив. Вираз на лиці Катерини був незвичайно неспокійний і силуваний. Станіслав неприродно усміхався, але в очах йому був сум і збентеження, і перших кілька хвилин він, здається, не чув, про що йому говорили.

Хутко почався врочистий обід на галері „Десна”. Коли переїздили з галери на галеру, раптом бризнув проти сонця рідкий квітневий дощ. Король розкрив парасолю, щоб захистити імператрицю. Та подякувала йому.

За столом Станіслав сидів по праву руку від Катерини, по ліву — граф Кобенцель. Потьомкин, Мамонов, Фіц-Герберт, Сегюр і Де-Лінь помістилися проти Катерини й короля. При обіді весь час відчувалася якась силуваність, через те їли мало. Слухали голосну музику, спів труб і дзвеніння літаврів, дивилися один на одного якимось недомисленно, як позбирані з різних труп актори на примусовому спектаклі, підносили тости за здоров'я короля й Катерини, під час тостів матроси по команді стріляли з гармат, — але ніхто не почувався ні весело, ні легко.

Коли вийшли з-за столу, Станіслав узяв у камерпажа рукавички й віяльце Катерини й шановливо подав. Катерина усміхнулася люб'язно, але холодно і, помітивши, що Станіслав оглядається кругом себе, шукаючи свого капелюха, звеліла пажеві негайно піти до вітальні — Станіслав з неувважності забув капелюх там, — і подала його королеві.

Він був тим дуже зворушений і, беручи, згадав, що майже так само просто Катерина подарувала йому польську корону. Станіслав мимоволі сказав:

— Колись, ваша величносте, ви подарували мені інший капелюх, багато кращий від цього.

Катерина нічого не відказала.

По обіді король складав візити послам, Потьомкину й тим особам з почиту, котрих він знав ще з Петербургу.

День минув невлучливо швидко. Сонце в багряній пишноті швидко заходило над степом, схід і північ невиразно синіли коло країв землі легким туманом. Станіслав ще під час обіду дізнався, що Катерина не має на думці залишатися в Каневі далі, як до ранку. Це була для нього цілковита несподіванка, він надіявся пробути з нею кілька днів, бачити її в себе на балю, дістати ясні відповіді на політичні питання, що його хвилювали. Але Катерина виявила чудну незгідливість. Посилаючись на втому, вона відмовилася навіть бути на балю, до якого Станіслав готувався так старанно й дбайливо. І це відмовлення було найтяжче, його можна було взяти за незаслужену зневагу. Станіслав, хвилюючись, не знав, що чинити, він не міг зрозуміти причин неприхильності. Уже посутеніло, а він ще не збирався з'їжджати на берег. Нарешті Катерина дала зрозуміти, що час розлучатися. Станіслав благаючим шепотом звернувся до Потьомкіна, як до останньої підтримки й захисту:

— Чи є надія, що можна залишитися надовше?

— Ні, — коротко й глухо відказав Потьомкін.

Услід за тим він відпровадив Катерину й Станіслава до того кабінету, де вони розмовляли вранці.

Знов нечутно замкнулися двері, і знов німий шовк стін зловісно відділив цілий світ.

— Вже пізно, — сказала Катерина. — Я знаю, що ви просили гостей на вечерю. Плавання потребує великого часу, через те я мушу, на жаль, проститися з вашою величністю.

Станіслав змішано дивився в холодне офіційне обличчя.

— Прошу вас... Я стану перед вами на коліна. Останьтеся ще хоч на добу...

— Це неможливо... — сухо вимовили тонкі губи. — Я боюсь спізнитися і примусити ждати імператора Іосифа, з яким ми умовилися зустрітися в Херсоні.

— Я ждав два місяці. В мене серце не витримає... Я стільки думав про вас... Мене обмовили перед вами. Я не знаю, як вернути собі вашу довіру й милість.

Голос його був повен гіркоти, щирости і палкого, нестримуваного дрижання.

Катерина зблідла, але ще вище й сухіше підвела свою величаву голову.

— Не допускайте до себе чорних думок, — сказала вона з льодовою безвиразністю. — Надійтеся на мою прихильність. Мої наміри завжди приязні до вас і вашої держави.

Слова ці говорила не людина, а божество, і Станіслав зрозумів, що він усе безповоротно втратив. Катерина зараз таки кивнула головою і, як воскова статуя, протягла руку. Станіслав безгучно поцілував і вийшов з кабінету.

Вся канівська гора вже сіяла вогнями. По збочах її була прокопана канава, сповнена горючим надіб'ям — його запалили, і воно здавалося лявою, що тече з огнедишного вулкану. Подібність тим більше вражала, що на верху гори раптом вибухло понад сто тисяч ракет, освітивши повітря феєричними фонтанами огненного дощу. Мір'ядами іскор світло відбилося в дніпрових водах. А на пристані, просто перед галерами, палав велетенський обеліск з вензелем Катерини. І Станіславу здавалося, що той вензель жалом устромився йому в серце.

Коли він зійшов з галери і разом з Безбородком, Барятинським і своїми польськими вельможами сів у шлюпку, щоб вернутися спустошеним і ображеним, йому воздавали ясу гарматами, як уранці.

Мамонов був надзвичайно задоволений підкресленою холодністю вітання і скінчення зустрічі, що так його непокоїла.

— Ну що, бачив? — спитала тихо Катерина, покликавши його до себе в кабінет, з якого щойно вийшов Станіслав. — Радий?

Мамонов мовчки припав губами до її рук, обсипаючи їх швидкими вдячними поцілунками.

— Ах ти, ревнивець... Злий хлопчик... Одягайся, бери кешенькових міністрів та й їдь на баль. Тільки гляди, будь привітний. Ти сьогодні тріумфатор. А я втомилася від цього напруження, — ляжу спати.

Перевіряючи перед люстром в-останнє, чи добре на-сурмовані брови, чи рівним шаром вкриває пудра лице, чи гарні тіні попід очима, принц Де-Лінь говорив уже готовому Сегюрові, що зайшов за ним:

— Оце то поразка, милий графе. Дожидати імператриці два місяці, витратити на зустріч три мільйони карбованців, щоб пробути з колишньою коханкою три години — і то у всіх перед очима, в умовах як-найбільшої

офіційности, в становищі якогось небажаного, непроханого гостя.

— Що ж, — усміхнувся самими очима Сегюр. — Франція від того ще ніякої шкоди не має.

Принц оглянувся й засміявся.

Коли останні шлюпки з почетом, що їхав до короля на баль, відпливли до осяяного берега, і галери майже спустили, Катерина звеліла подати горностайову мантельку і вийшла на чардак.

— А гарно... — сказала вона, милуючись на свій вензель, що вигравав незліченим розсипом вогнів. — Я завжди говорила, що в Понятовського прекрасний смак.

Кілька хвилин вона стояла непорушно в невиразній задумі й смутку, може так само згадуючи свою молодість, як і Станіслав, потім повернулася й огледілась кругом себе. За протилежним берегом стояв густий непрозорий морок весняної ночі. Відти віяло тонкими пахощами розквітлих садів, десь несміливо тьохнув соловей.

— Маріє Савишно, — глухо сказала Катерина до Перекусихиної. — Давай того... рум'яного...

За півгодини до галери „Дніпро” з далекого кінця флотилії нечутно підлив човен. Вартовий гвардієць на облавку спитав гасло.

— Москва, — упевнено сказав знизу молодий голос, і по сходах вийшов на чардак Іван Базилевський.

— Сюди, сюди... — зустріла його Перекусихина.

Вона провела його через вітальню і маленький коридор в свою спальню, з квапливою шановливістю гулькнула в сусідню таємничу кімнату й за хвилину вийшла.

— Прошу, — розкрила вона двері й значливо одійшла на бік.

Базилевський, метушливо обсмикнувши на собі мундир, зробив крок в півсвітлу млу хвилюючої кімнати.

— Бач який Єруслан... — проворкотіла Перекусихина, щільно причиняючи дверину, оздоблену імператорським гербом. — Інші хоч хрестяться... адже перший раз...

Вона, не роздягаючись, прилягла на канапу, чуйно дослухаючись, як вірний сторож, до всіх звуків, що долітали знадвору. Головна річ, їй треба було не пропустити повороту Мамонова. Але баль напевно затягнеться до ранку, і турбуватися ще не було чого. Ніч кругом лежала тихим захисним спокоєм. Канів виблискував вогнями, наче казкова фортеця. З палацу по ріці ледве чутно долинала повільна музика вальсів і менуетів.

По якійсь годині, щось згадавши, Перекусихина встала і ввійшла до кімнати, де містилися покоївки імператриці.

— Саша, — сказала вона одній, — держи теплу воду наготові та простирала свіжі дістань. І не спи, поки я не скажу.

Потім знов вернулася до себе і знов лягла на канапу. З ріки, з міста, раптом бризнули блискотливі переливи полонезу, срібні звуки труб і літаврів приглушено посипалися в повітрі і ніби перекликалися з вогнями катерининського вензеля на обеліску.

Раптом з покою імператриці дався чути якийсь невиразний шум, і вслід за ним цілком явно пролунав голос Катерини.

— Дурень!..

Перекусихина схопилася з місця.

— Забирайся геть!.. — продзвенів роздратований, гидливий голос.

Двері незграбно розчинилися, і з них вихопився піводягнений Базилевський, збентежений, онімілий з того, що сталося.

— Що ти там накоїв, добродію мій? — зашипіла на нього Перекусихина, але не дожидалася відповіді й кинулася до імператриці.

Одягаючись тремтячими руками, Базилевський чув обурені вигуки:

— Треба ж на такого бовдура напасти!.. Маріє Савишно, серце, духу щоб його більше не було!..

Як побитий, в ганьбі й соромі, збувши усі свої мрії, Базилевський сів у човен і поплив у кінець флотилії. Вахтові матроси озивали його, питали гасла, він мертво одказував — „Москва” — і хотів тільки одного: взяти хутче свої речі й висісти на беріг, щоб сховатися, зникнути в темряві, щоб його більше ніхто не бачив і не знав.

Королівський баль кінчився за годину перед світом. На світанні імператорська флотилія підняла котви й рушила за водою.

Скрізь стояв легкий ранішній туман. Каганки велетенського вензеля на березі майже всі позагасали. Тільки вгорі і в середині червонястого курилося кілька недогорілих огнів. Галери й незліченні судна облудною низкою витягалися Дніпром, хибко танучи в імлі.

РОЗДІЛ VIII

Після злобливого допиту і роздратованих криків в канцелярії городничого, Колубайка й Грицяя постановили відправити на каторжні роботи в київську в'язницю.

— Я з вас дух ваш паскудний виб'ю! — люто лаявся городовий сержант, і його олов'яні очі, залляні тупим ка-ламуттям, зайнялися вогнем.

З доручення городничого він керував справами, що потребували адміністративної кари. До нього раз-у-раз приводили злодіїв, шахраїв, заволок, тікачів. Він дико ку-йовдив брови, кричав хрипким пропійним голосом і що-хвилини бив важким кулаком по столі.

— Тільки прикрощі через вас, неприкаяних!.. — на-кидався він то на Колубайка, то на Грицяя, поки в канце-лярії писали супровідну записку до тюрми. — От там по сорок палиць салдатських, будете тоді волю знати.

— Руки короткі — не втерпів Грицяй.

— Що?.. Що ти сказав?.. — гримнув сержант, зірвав-шись з місця.

— Ми вільні. Не хлопи.

— Свині? Свині вільні? Еге?

— Ми козаки, й нема чого на нас кричати, — захва-лювався Колубайко.

— Ага, ось як? Дайте сюди записку!

Запухлі олов'яні очі хижо метнулися по супровіднім папері, тремтяча тупа рука схопила гусяче перо і, закрес-ливши слово „один”, надписала зверху грубими літера-ми: „На два місяці”.

— Зараз гнати! — закричав городовий сержант, жбур-ляючи перо на стіл. — В цій хвилині! А то я поб'ю їх, як псів!..

Вартові випхали турбаївських ходаків на вулицю і погнали до в'язниці.

— А, бодай ти снівся свиням та собакам!.. — Кипів цілу дорогу проти сержанта Колубайко.

У в'язниці було холодно, брудно, вогко. Годували якимись поміями, на роботу будили вдосвіта і від сві-тання до смеркання примушували вивертати й обтісувати каміння в каменярі, з якого мали будувати новий наміс-ницький палац.

Від поганої їжі і надсильної роботи Грицай занедужав. Коли через два місяці його й Колубайка звільнили, він насилу міг пересувати ногами.

Попросихали, попригляджувалися вузькі польові дороги. Вище й тепліше стало сонце. Зажуркотіли ніжними сопілками жайворонки в синьому небі. Скрізь, де кинути оком, ішло кипуче життя.

Але пригнічені й темні вернулися Колубайко з Грицаєм до Турбаїв. Грицай, змучений недугою й неміччю, ледве дійшов. Вислухало село невеселу вістку про невдачу, про неприйнятту супліку до цариці, про два каторжні місяці в київських каменярях і нахмурилося, немов би його накрило важкою хмарою.

Думали, міркували, радилися. І чим більше відчували значіння й силу своєї невдачі, тим похмурніше приходили до висновку:

— Не минеться так, видко ділу, що вірників у Петербург посилати треба. Нехай обійдуть всі вищі уряди. Нехай доб'ються справедливого вироку.

— А як посилати, — чулося звідусіль, — то нема чого відкладати.

— Правда.

— Спробуймо, що сенат скаже. Будем мовчати, — нас тоді й кури задзьобають!..

Знов вибрали Гната Колубайка, а замість слабого Грицаєа призначили самого отамана Кирила Золотаревського. На час, поки його не буде, на отамана вибрали Цапка, козака зважливого й твердого.

Накинули турбаївці на кожен двір від маєтку, зібрали грошей, скільки спромоглися, — і на дорогу вірникам, і на ведіння справи в Петербурзі: добре знали, що самими поклонами та просьбами не багато добудеш.

— Не жалуйте грошей, громадяни, давайте все, що є! — казали старі. Правда за сімдесят двома замками лежить. Кожен урядовець, кожен писарчук любить, щоб його срібним ключем одчинили.

— З душею продажне кодро!

— Де не мастять, там дуже рипить.

— Без волі не вертайтесь, наказувала громада посланцям. — Душу свою покладіть, а принесіть волю.

Попрощалися виборні і, наче на край світу, пішли в довгу далеку дорогу.

Другого дня після того, як вони вийшли, похмурий і змарнілий пригнався в Турбаї Іван Базилевський. Дома

він нікого не застав; виявилось, що брат і сестра виїхали зустрічати царицю в Кременчук.

Думки Івана Федоровича були повні злісного стиду. Він не міг дарувати собі свого хибного вчинку, справді дикого й безглузлого, який згубив усі його надії й мрії, такі сміливі й грандіозні. Багатий турбаївський дім після київської двірської пишноти здавався йому тепер нужденним і убогим. „Кінець! Пропало... Всі дороги перетято!” — розпачливо думав він. „Нікуди відсіль не вискочиш, нічого не здобудешся”.

Іван Федорович об'явився слабим і кілька днів валявся в ліжку, в гнітючій, безпросвітній тузі.

Сергійко без батька засумував. В панських палатах після того, як пани виїхали, роботи йому не було, і він майже весь час оставався дома. За той час він дуже здружився з Івасем і Оксаною, Грицаєвими дітьми. Івасеві було дванадцять років, а Оксані вісім. Вечорами, після хатньої роботи, вони сходилися де-небудь коло плоту і починали гратися. Всіляких ігранок вигадувалось багато, і були вони такі приємні, що не хотілося розходитися, коли матері кликали на ніч до хати.

Часами діти пробиралися в Хорольський заулочок, де, криво встрявши в землю, присліпуватю стояла хата лірника Каленика, дряглого одинокого діда. Каленик умів надзвичайно зворушливо грати на своїй чорній запорошеній лірі. Струни під його руками солодко й сумно нили, пориваючи думки й серце, ніби вітер, в поле, в сині далекості, в казкові вікодавні простори. Каленик співав довгих історій про турецьку неволю, про Марусю Богуславку, про козацькі походи й бої, а діти, затаївши дух, слухали. Гусли примерки за тьмяним вікном, а Каленик тихим голо-сом, що наче прислухався до чогось дуже глибокого, виводив:

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі.
Пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці, гей, гей, не журіться.
Посідлайте коні воронії, гей гей садовіться...

Всі дитячі ігрища й зустрічі, і привабливе ходіння до Каленика мусили скінчитися, коли вернувся Степан Федорович із сестрою, провівши царицю до Катеринослава. Вернулися вони ще гірше пишні й пиндючливі: цариця нагородила Степана Федоровича разом з іншими мо-

лодими дворянами, що поз'їздилися її зустрічати, чином „надворного советника”.

— Де ж ти був? — спитався він здивовано в брата.
— Поїхав вперед усіх і раптом пропав.

— Занедужав... — понуро сказав Іван, червоніючи.

— Але цариці все таки був відрекомендований?

Повне червоне лице сіпнулося гримасою стиду й замішання.

— Ні.

— Що ти кажеш?

Степан Федорович співчутливо подивився на брата.

— Прикро! Дуже прикро... А я був! Дивно, знаєш. Таке величчя, така уважливість і добрість!

Обмилуваний царською прихильністю, він почав уважати себе за істоту незвичайну і ще суворіше й вибагливіше поводився з своїми слугами, уперто виявляючи на кожному кроці зарозумілість і вередливу пиху.

Сергійко не раз діставав по плечах чубуком, палицею, а від гримання він часто починав тримтіти — і чим-раз дуже й палкіше сумував за батьком.

РОЗДІЛ ІХ

Устя нічого не сказала Павлусеві про те, як Прошка заманив її до панського дому, і як Іван Федорович несподівано накинувся з своїми обіймами того зимового вечора в задурманеній пахощами кімнаті. Було чомусь ніяково, навіть стидно згадувати про те, ніби вона сама чимось завинила, а коли Іван Федорович поїхав до Києва і захряс там на кілька місяців, подія ця одійшла набік, майже забулася. Вона часто зустрічалася з Павлусем під час святкових ігрищ де-небудь коло вишневого садочка, або на луці, на Оболоні, за Хоролом, куди збиралися парубки й дівчата, щоб поспівати й потанцювати. Павлусь відводив там Устю набік і, поклавши руку на плече, щасливим шепотом говорив:

— На кого не гляну, нема кращої понад тебе, Усте. Чуеш? Ти наче тая ластівка.

Устя невиразно усміхалась, відповідаючи йому, очі їй ставали ще темніші й загадковіші, а швидкий рум'янець, як прихований вогонь, проступав на смуглявих щоках. Тільки раз вона чомусь зауважила:

— А чого це Оксана очей з тебе не спускає?

— Е, Оксана .. — махнув рукою Павлусь. — Панська постільниця.

— Ніби ти з нею не пішов би гуляти?

— Нащо вона мені?

— І серце твоє мовчить? Не б'ється від неї?

— Та хіба таких кохають?

— Адже ж вона не своєю волею постільницею стала.

— А хто знає!..

— Всі знають.

— Ну, то ще діло темне.

Устя спустила очі й глухо, не своїм голосом, спиталася:

— Значить, коли б зо мною таке лихо скоїлося, ти мене так само винуватити б став?

— З тобою? Усте! Ти при розумі?

— Зарікатися не приходиться. Панська воля — панська й сила... Куди я від неї заподіюсь?

— Коли б... — почав і захлинувся Павлусь.

— Що „коли б”?

— Коли б з тобою... Я забив би тоді й пана і... і тебе. Устя стала й глянула в самі зіниці Павлусевих очей. Вони горіли палко й страшно.

— Не жартуй такими жартами... — уривчасто сказав він. — Скажи слово. Одно тільки слово, Усте! Зараз старостів зашлю. Ніхто тоді тебе до смерти пальцем не рушить.

— Почекай, най батько з сенату вернеться.

— Ну, гляди.

Після цієї розмови в Павлуса осталося почуття тривоги й нетерплячки. Він хотів якнайхутче захистити Устю від всіляких панських небезпек, укрити її від ненаситних поглядів, що причаїлися в білоколонному домі. До того був тільки один шлях: не відкладаючи справити весілля. „Жадібний, пес, як звір...” — злобливо думав він про Івана Федоровича. — „Ну, до Усті не доторкнеться. Ні! Коли в домовину не хоче лягти...”

Тим часом Іван Федорович після ганебної події в шовковій спальні на царській галері почав поволі отямлюватися. Він часто заглядав у дівочу, коли там не було сестри, що ревниво наглядала за рукодільними роботами, і цілком одверто щипав, м'яв дівчат, котрі йому подобалися. Його зовсім не обходило те, що багато їх від його панської уваги плакали, ронючи буйні сльози на п'яльці, на кольорові нитки, на мережива.

Ночами, підштовхуючи і додаючи охоти, Прошка приводив до його кімнати яку-небудь боязку постать, в якій хустка завжди була пов'язана так, щоб не можна було пізнати й розглянути лиця. Вдосвіта тая постать, оглядаючись, вислизала з білих дверей і навшпиньках, як тінь, нечутно прокрадалася в дівочу, щоб непомітно повалитися там на підлогу, поруч сплячих тіл, щоб прикинутися, що вона також спить і нікуди не виходила.

Цілу весну Устя жила тільки собою, тим п'яним почуттям радості, яке відчувала, коли думала про Павлуса. Вона розставила в хаті старий аж чорний варстат, навинула й натягла з матір'ю перебірчасту основу й заходила-ся ткати полотно на плахти, з таким яскравим і мистецьким перебором кольорів, якого майже ніхто в Турбаях не вмів робити. В неї ще з торішнього року була накрашена всіляка пряжа для ткання, від матері вона навчилася багатьох таємниць цієї роботи, і удвійзі вони вигадали в фарбуванні багато тонких і делікатних відтінків. Золото-жовтий колір добували вони з кори диких яблунь,

ясно-жовтий — з квітки сепія, синій — з відвару весняних товкачків, що вибиваються з землі разом з первоцвітом, зелений — з базічок осики, з молодого листа жита, з моху, чорний з сизим полиском під воронове крило — з вільхової кори й щойно розвиненого листа чорноклену. Усті мило було кидати в розкриту щілину основи порський човник, натискати на підніжки, стукотіти бердом і бачити, як під руками їй полотно росте, прибуває, вкриваючись складними гарними переборами. На дворі було сліпуче-ясно від сонця, за вікном зеленів тихий сад, — і Устя, поринувши в роботу, виспівувала веселих легких пісень, від яких частіше й спритніше мигтів човник.

Раз під час такого співу здалося їй, що двері якось незвичайно стукнули, вона підвела очі й раптом зацікавилася: в хаті стояв, усміхаючись, Іван Федорович.

— От так Устя! Я й не знав, що в тебе такий голос.

Устя в замішанню старалася встати, виплутатися з підніжок, відсунути назад круглу грубу колоду, на якій сиділа.

— Тчи, тчи, я тобі не буду заваджати, — говорив Іван Федорович, підходячи чим раз ближче. — Ти чого тоді від мене втекла? Пам'ятаєш?..

В хаті нікого не було. Мати пішла на сусідній хутір Федрівку, і Устя відчула якийсь млосний страх, що відбирав їй руки й ноги.

— Невже я такий бридкий, що ти навіть дивишся на мене не хочеш? Про кого ти бережеш себе? Ну, подумай. Ти — вродливиця, що таких і в Києві мало... Не бійся, не тікай від мене! Жалувати не будеш...

Іван Федорович підійшов до старого варстата. Руки його протяглися вперед. Устя, тремтячи на всім тілі подаючись в самий куток.

— Не руште, пане... — глухо видихнули її губи.

— Та хто тебе налякав так? Що я, вовк, ведмідь, чи розбійник?..

Він одну мить, вагаючись, дивився на неї, потім засміявся:

— От на тобі... Я не такий страшний, як ти думаєш.

Він витяг з кешені й поклав на натягнену тканину варстата шнур коралів з угорським дукачем посередині. Жартівливо усміхнувся в налякані чорні очі й вийшов.

Устю так вразила несподіваність події, що в першій хвилі вона стерялася. Потім з жахом схопила коралі й вибігла на двір.

— Пане! Пане!.. Я не можу взяти цього... Не можу!..

Іван Федорович ішов уже улицею. Він ледве озирнувся на безпомічне лепетіння Усті, самозадоволено усміхнувся і йшов далі. Устя наздогнала його.

— Візьміть ваші коралі. Я не можу.

Але він удавав, що нічого не чує і, не зупиняючись, ішов додому. Надаремно Устя простягала червоний шнур, намагаючись віддати страшний дарунок. Руки Івана Федоровича ухилялися. До них ніяк не вдавалося доторкнутися, щоб всунути коралі. Не перестаючи загадково усміхатися, він не звертав жодної уваги на уривані, схвильовані просьби.

Тоді Устя раптом спинилася і, замахнувшись, кинула шнур під ноги Івану Федоровичу. Ніжно-червона змійка намиста дрібно стукнула об дорогу. Устя круто повернулася і, не озираючись, побігла до хати.

— От як?.. — моментально зблід Іван Федорович.

Він незграбно нахилився і підняв коралі.

— Будеш ти жалувати, голубонько!

Другої неділі Устя побачила на Оболоні в юрбі дівчат Оксану й здивувалася: страшний шнур з дукачем посередині зовсім одверто червонів її на шиї.

РОЗДІЛ Х

Колубайко вернувся до Турбаїв аж восени, після Покрови. Змарнів за дорогу, спав з лиця, але очі йому весело блищали: діло визволення від Базилевських пішло добре. Розказав, з якими пригодами й труднощами вони з Золотаревським добилися до Петербурга, як довго оббивали пороги в сенаті, як напали випадково на доброго, щирого чоловіка, що навчив їх, як і що треба робити.

— Стоїмо раз в сенатському коридорі, просто занепали духом, не знаємо, до кого подійти, кого просити, щоб по-людському до нас поставилися: урядовці там все одно, що дерев'яні боввани. Коли підходить чоловік, усміхається. „Чого, каже, брати-козаки, носи похнюпили?“. Ми йому й розказали. Виявилось, що він вислужений полковий канцелярист з Лубень, а на прізвище Йосип Коробка. Такий папір нам утнув, що в сенаті аж здивувалися. Стали ми з ним зустрічатися мало не що-дня. Він нам всі мудрощі сенатські з'ясував і зразу наладнав діло, як слід. Розумна голова, що й казати! Клопочеться за всіх нас, як за рідних. А сам у убозтві, з дранки з перепиранку вбирається. Ми вже йому платити за труда почали. „Не загинемо, каже, брати-козаки, не піддамося ворожій силі ні за що в світі“. Кирило остався з ним рішенця ждати. Аби тільки остаточна постанова вийшла, то обидва разом до Турбаїв примчать. Дуже потрібний нам чоловік цей Йосип Коробка.

Пізно восени, вже коли сніг упав і встановилася санна дорога, прийшов у Турбаї з Лубень прочанин в чернечій скуфійці. Постукався до хати Колубайкової.

— Я з Петербурга, від твого знайомого Йосипа Коробки. Просив зайти — переказати гірку вістку.

— Що таке? — злякався Колубайко. — Відмовив нам сенат? Не признав?

— Ні, ще розгляду сенатського не було. Аж після нового року обіцяють. А гірка звістка про інше. Товариш твій, що ти з ним до сенату клопотатися приходив, застудився в вогкості й холоді, напала його якась болість гостра, як на огні згорів: помер. Йосип його поховав по закону. Звелів переказати, що після цієї пригоди до суд-

ньої дошки буде для вашого діла старатися і не відступиться, поки не добуде волі.

Колубайко відвів прочанина до отамана Цапка. Зібралася громада. І перед громадою ще раз розповів перехожий дідок все, що йому переказав Коробка.

— За народ помер чоловік, слава йому вічна! — говорили схвильовані турбаївці про Золотаревського.

Ця смерть наче вогневий стовп стала над цілим життям села: ще завзятіше, ще палкіше кожен подумав, що воля мусить бути відвойована, що знущань і утисків терпіти далі не можна, що коли не позбутися їх зараз, вони тяжким гнітом придушуть і причавлять на довгі часи.

РОЗДІЛ ХІ

Коли Гнат повернувся з Петербурга, Устина мати не раз заводила розмови про Павлуся.

— Хлопець він гарний, показний, розумний. Та й Усті до мислі більш, як хто інший. Може, пора й благословити їх? Як ти гадаєш?

— Нехай ще попідростуть трошки, — жартовливо усміхався Гнат.

— Чого ж рости? Не маленькі.

— Почекаймо, який суд від сенату вийде. Тоді можна й благословити, коли хочеш. Та й не як-небудь, а на вільне життя — по-людському.

— Гляди, щоб біди не нажити...

— Якої біди?

— Та хто знає... Боюся я молодшого пана. Коли б він не занастив нашої Усті...

— Покинь дурниці верзти! — сердито перепиняв Гнат.

— Це не дурниці.

— А я кажу, що дурниці. Як то може бути? Що я, дурний? Не розумію? Устя наша розум має, — одно! Пани мою вдачу знають, — друге! Не тільки я сам обстану за Устею, — ціле село збунтую!..

— А все ж спокійніше було б...

— Нічого не бійся. Покинь навіть гадати про це. А дочекаємося волі, то здумай собі, яка радість буде.

Так минула ціла зима. Павлусь знав волю Устиного батька і, твердо стиснувши серце, так нетерпляче, як ніхто, дождався вісток з Петербурга.

— А як ніякої волі від сенату не прийде?.. — боязко спиталася одного разу Устя, вже аж на весні, перед Великоднем.

Павлусеві здригнулися, зсунулися брови. Він рішуче сказав, як давно вже обмірковане і зважене:

— Тоді подамося в степи, до моря. Там і звінчаємося.

— А батько, мати?..

— Ну, що ж... В мене теж батько, мати. Коли не захтять з доброї волі благословення дати, доведеться всього одцуратися напропадиме.

Устя тривожно й недомисленно подивилася в зелені Павлусеві очі, що аж стемніли від зворушення.

— Одно знаю, — сказав він глухим уривчастим голосом, якого ще ніколи в нього не було: — Мені без тебе не жити. Розумієш? Ти наймиліша за все. І білий світ не потрібний буде без тебе!

Устя, спустивши вії, перебирала кінчиками пальців торочечки свого саяну. Вся вона стала тиха, уважно дослухалася не то до слів Павлуся, не то до якогось укритего голосу, що озивався у ній самій.

— Не відмовишся? Не відступишся від мене, Устю?.. — взяв її за руки Павлусь. — Не побоїшся в степи тікати?..

— Ні... — ледве чутно прошепотіла Устя.

І шепіт її був ніжний і відданий — зовсім по-новому.

РОЗДІЛ XII

На Оболоні, край узлісся, коло заводу, де гнали горілку, стояла велика кам'яна винниця Базилевських: там готували з житнього спирту всілякі наливки, настоянки, запіканки, пунші й пінняки, що славилися на всю Полтавщину, а на турбаївський вишняк був великий хід по всіх корчмах аж до самого Києва. За ту славетну винницю і ліс, що коло нього вона стояла, назвали Винницьким.

У лісі, на горі, так на дві верстви праворуч від старих козацьких могил, насипаних ще за часів Богдана Хмельницького, Келюх викопав собі печеру в невеликому глиняному яру. Півроку він жив там сам один, а потім пристали до нього три збіглих козаки з Київщини, і в чотирьох вони поширили печеру так, що стала вона здаватися хатою. Над яром шуміли дуби, ясені й липи, в яру росла густа ліщина, місце було глухе й дике, ніхто туди не заходив. Славили люди, що десь тут жили страшні змії — Полоз і Полозиха — давні хазяї лісу й цілої Винницької гори. Жили вони, як повідало повір'я, в землі, в глибокій норі, і тільки в спеку виповзали відти паритися проти сонця. Їх майже ніхто ніколи не бачив, але ті, кому несподівано вдалося підглянути зловісних плазунів, з жахом говорили, що вони величезні, круглі, завтовшки й завждовжки як добра жердка, і обидва наче риб'ячою лускою вкриті, а луска, як жива, безнастанно ворушиться, міниться, і крізь неї просвічує фіялкою червона, льодова, прозора кров.

— Пусте. Мене ніякі змії не візьмуть, коли пани не ззіли, — думав Келюх, вибираючи місце в яру.

І, справді, за весь час свого життя в печері, ні Полоза, ні Полозихи ні разу не бачив. Але про нього самого хутко пішли далеко навкруги таємничі розмови й здогади.

На луках, за Хоролом, де паслися череди Базилевських, у вівчаря Микити стали часто пропадати вівці. Стараючись знайти причину тих пропаж, він спостеріг, що поки отара ходить на видноті, все добре й гаразд, то аби тільки розбрелася по корчах, то раз-у-раз потім котроїсь не долічиться. Що діється в корчах, куди зникають вівці, ніяк зрозуміти не можна: ніби в землю западається дурна худоба.

А ввечері бешкет крик, лайка:

— Знов у тебе недостача, чортове опудало? — накинував кулаком об'їзний з панської економії. — Ти як пасеш? Куди дивишся більмами своїми?.. Спиш?..

— Та Боже борони, хіба з такою отарою заснеш?

— Куди ж вівця поділася?

— Не інакше, як змії тягає. Більше нема кому! Невидимо пропадає, просто не зчуєшся...

— Сам ти змії! От скажу панові, — він тобі такого змія покаже, верещати будеш...

— Не винен я, бійтеся Бога, не жалуйтеся...

— Винен чи не винен, про те тобі на стайні скажуть.

Але раз Микита дуже добре бачив, як з-за корча вискочила величезна людина з вівцею на плечах і за мить сховалася в лісі. Людина була дика й обідрана, з кустратою бородою, з кошлатим давно нестриженим волоссям — і, найстрашніше, — на поясі в неї бамбався в чорних піхвах довгий кинджал.

— Он воно що... — омлів Микита з перестрашу і серед дня погнав отару в економію.

— Біда!.. Пропав я тепер!. — метався він перед доглядачем, розповідаючи про те, що сподіялося.

— Збіглий?

— Запеклий волоцюга! Заріже, їй-бо, заріже...

— Та може тобі показалося,

— Де там показалося! На зріст як ведмідь. Запоясник отакий! Вдарить — просто душу протне...

— Ну, значить, не гони близько до лісу. Держися на луках.

А Келюх з своїми козаками варив в старому щербатому казанку баранину й смажив на залізних прутах, постромлюваних в короткі палички, шматки м'яккожирного м'яса.

— Їжте, хлопці, не бійтеся! До самої смерти нічого не буде, — жартував він з товаришами. — Овець у панів до чорта.

— На наш вік стане! — усміхалися ті, розжовуючи гарячі, попригорані шматки.

— От дочекаємося сенатського суду, знов повернемо долю на людський лад. Вийде Турбаям воля, ідіть жити до нас.

— А як не вийде?

— Тоді Базилевським капут: рішимо собак — та й гайда в Таврію.

— Добре кажеш! Не загинемо.

— Я от як обміркував... — стишував Келюх голос, і починав розповідати пляни нагальної й жорстокої помсти Базилевським, навіть цілковитого їх знищення, коли клопотання в сенаті піде на марне і нічого з чоломбитні не вийде.

РОЗДІЛ XIII

Золотими снопами, як чотками, застановилися поля. Вже пожали ярову пшеницю й вівса, лиш де-не-де докошували пізні смуги проса. Настав тихий серпень місяць. Зарипіли вози з полів на токи, застукотіли по токах ціпи.

Не на козацьких садибах складано везені хлібні скарби, — не коло клунь і садів турбаївських здіймалися теплі стіни снопів. Головна сила врожаю рікою потекла на широкі панські молотільні токи, буйні багаті скирти ополисто зростали коло садиби Базилевських, зараз з правого боку від дому, за підстриженим садом, і важке дорідне зерно мішками, мірками, возами сипалося в широкі кам'яні хлібниці. Тільки мала часть того, що вродила щедра турбаївська земля, тільки рідкі купи з вузьких смуг стали невисокими стіжечками по козацьких дворах.

— Не для себе піт ллемо, не для себе мозолі тремо...
— говорили з глухою злосливістю молоді парубки.

— У нас від цих мозолів руки пашать, а в Базилевських золота прибуває.

— А хто винен?

— Та ми ж таки й винні: не корися.

— Спробуй, не скорися.

— Що ж, до смерти-віку терпіти?

Увечері проти Спаса, — а на Спаса в Турбаях був храм, — Колубайко вирізував в саду за вишнями перші щільники меду з бортя, прив'язаного до старої дикої грушки.

— Гнате! — покликкала його з подвір'я жінка Одарка.

— Тут тебе якийсь чоловік питає.

Колубайко повернув голову — і з несподіванки в нього раптом завмерло й лунко заколотилося серце.

— Йосипе! Коробцю!.. Чи се ж ти?

Коробка стояв коло перелазу й усміхався, примруживши одне око не то від сонця, що заходило, не то з якоїсь великої радості, що переповняла його.

— Я, я. Здоров, братіку, здоров!.. З святом з великим днем тебе поздоровляю!

Колубайко, нашвидку заклавши бортя, ішов уже назустріч, несучи в руках глиняну миску з медом.

— З яким святом? З передоднем тільки. Адже завтра свято.

— Ні, друже, сьогодні. Сьогодні свято! Волю козацьку привіз я вам.

— Волю?.. — скрикнув Колубайко, і ноги йому раптом стали легкі, ніби повітря підняло його над землею. — Волю?.. Брате Йосипе... Добрий чоловіче! Значить, таки діждалися, домоглися свого?

Від хвилювання він зразу замовк, погубивши слова, і стояв перед Коробкою з медом в руках в щасливій нестямі. Тільки чорні очі йому блищали радісною твердістю й стали ще темніші й глибші.

— Домоглися, Гнатку! Та ще як. Сказати б, зубами видерли з самого пекла...

Коробка з хитрою усмішкою поплескав себе по грудях.

— Отут і папір.

— Указ?

— Мало не в живому образі: копія.

— Дай хоч очима глянути. Ой ти, друже рідний!..

— Закрутисто, чорти, пишуть. Але нічого: ми й самі з головою, розплутаємо, розжуємо...

Він поквалливо відщібнув чемерку і дістав з кешені пакет. Наче крізь сон, Колубайко почув швидкий голос, що читав:

„Июля тридцятого дня 1788 года правительствующий сенат постановил: признать вольные казацкие права по старине и крови за теми жителями села Турбаи, кои записаны полковником Капнистом в компуты миргородского полка, и за всеми, кто от сих записанных народился..”

Як радісний вітер, як незвичайна чудовна птаха, облетіла ця вістка Турбаї. Село сповнилося шелесту таємних розмов, оповідань і здогадів про дальшу свою долю.

Давно вже ніч настала, давно вже й зірниці засіяли небо мерехтливими роями, а хати, ніби на Великдень, не спали — хвилювалися, раділи, обмірковували те, що сталося. Кожен відчував, що починається якесь нове життя, цілком неподібне на старе, ніби настало друге народження.

В хаті отамана Цапка густо зглотився нарід. Натиснулося туди стільки людей, що здавалося от-от з того тріснуть стіни, не витримавши небувалого людського натиску. На покуті у світлачі горіла скіпка. Коробка, присунувшись до миготливого мутного світла, читав великий аркуш дрібно списаної копії сенатського указу. Кожне

слово присутні ловили, як дар, як відкриття. І хоча багато в мудрованих канцелярських висловах оставалося незрозумілого, але головне усім було до тями: турбаївцям визнано старі козацькі права, владі Базилевських край.

Завтра почнеться день, — і ширша буде земля, рідніше сонце, миліше життя.

— Мені не хтіли цієї копії давати, — розказував Коробка після перечитання. — Але я підмастив одного канцеляриста срібним маслом, і він потай переписав усе, від слова до слова.

— Спасибі, друже! Засипав кашу, не жалуй масла.

— Звичайно.

— А коли нам оповістять цей указ? Коли його виконають? Якби ж то як найхутче!.. — гули нетерплячі глоси.

Коробка підводив до запитань голову, скіпка освілювала його величезне шишкувате чоло і гострі сірі очі, що дивилися з усміхом певности себе, своїх сил своєї удачі.

— З оголошенням, звісно, будуть отягатися, — розводив він руками. — Поки всі формальності пороблять, мусить час минути. Сенатські папери гірше як волами їдуть.

— А як сховають?

— Що сховають?

— Та указ! Адже можуть затаїти зовсім: нічого, мовляв, не було й не буде.

— Ну ні!.. Зась!.. — злісно й зважливо блищали колючі Коробчині очі. — Цього не бійтеся! Не посміють. За укриття сенатського указу і дворянським головам не з медом прийдеться.

Цілу ніч, до світанку, громада радилася в Коробки. Старалися всіляко обдумати, як селові поводитися, що треба робити й розпочинати, щоб хутче збутися Базилевських.

Поклали ждати оголошення указу від влади, а коли станеться, що з оголошенням будуть зволікатися, подавати скаргу на порушення наказів уряду.

Вранці, коли зійшло сонце, Коробку, як наймилішого й найпочеснішого гостя, повезли на підводі до його рідного міста Лубень. Щоб віддячити за турботи й старання, йому зібрали сира, масла, меду і навіть грошей дали, пообіцявши в майбутнім не тільки прийняти до своєї громади, але й утримувати до живота.

РОЗДІЛ XIV

Пізно збудився панський дім. В домі було тихо, крізь щільно затягнені завіси м'ярко лилося затишне соняшне світло, з саду ледве чутно долітало безтурботне цвірінькання горобців. І від цього легкого цвірінькання не хотілося підводити з подушки сонної голови: добре лежати в соняшній півтемряві під отласним укривалом, відганяючи думки про денні клопоти. Та й квапитися, власне, нема куди. Всі роботи — коло комор, у дворі, в полі, в винниці, на заводі, як заведений годинник, ішли звичайним ладом. От хіба до брата Петра в Остапове поїхати?

— Прощка, одягатися! — мляво скрикнув Степан Федорович, перевертаючись на перині з одного боку на другий і голосно позіхаючи.

Улесливо й боязко, навшпиньках, нечутною тінню увійшла вертка постать Прощки.

— Як пан спочивали? — низько вклонився він, надаючи своєму голосові солодкової догодливості.

— А помовчати ти не годен? Неодмінно лізеш з своїм язиком, куди не питають!

— Вибачайте.

— Панчохи, — ліниво потягаючись, звелів Степан Федорович, надувши хоботком повну верхню губу.

Прощка клопітливо метнувся і з гнучкою прислужливістю став натягати на підставлені ноги панчохи.

— Люльку. Гей, козачок!

Вбіг Сергійко.

— Бурштинову! Криву. Тютюну того... свіжого, що привезли, кримського, — недбало кидав Степан Федорович.

Сергійко швидко набив сухим тютюном довгу жовту люльку з кривим мундштуком, спритно викресав кремінчиком вогню в шматок губки й подав. Степан Федорович розкурив і, пускаючи дим лівим кутиком роту, повів бровою:

— Забирайся!

Сергійко моментально зник за дверима.

— Далі, — витяг обі ноги Степан Федорович.

Прощка знов сквапливо нахилився і почав одягати далі. Очі йому нетерпляче бігали. Він щось хотів сказати,

але не наважувався. Нарешті, ковтаючи слину, улесливо промовив:

— Вибачте мені, пане, за мою сміливість. Не можу при собі таїти, мушу доповісти вашій милості, які злочинні вигадки у нас починаються.

— Що там таке? — насторожився Степан Федорович.

— Темні діла пішли! Сколотилося село, сохраний Боже.

— Тобто?

— За волю брумчать, як чмелі.

— Знаю. Чув! Ти вже мені натуркав повні вуха.

— Тепер зовсім по-іншому, пане! Кажуть, добилися...

— Чого добилися?

— Та от плещуть, дурні, ніби — волі. Сьогодні вночі якийсь чоловік приїздив. Потайні збори в них були. Він їм указа читав.

— Указ?

— Йй-бо, так шепчуться, пане!

— Ти що, здурів? Чи напився з ранку?..

— Боронь Боже.

— Як то „боронь Боже”. Лепетень чортів!

— Своїми очима, пане, бачив, як читали. Тому й доповідаю, бо вірний вам слуга.

— Бачив? Сам?

— Ось цими очима! Господи, та хіба б я насмілювався збрехати? Підповз я вночі до Цапкової хати, — мало душа не вискочила: народу сила, всі порозпалювалися, горять, очі блищать... Чути не чув, які слова чоловік вичитував, а папір настоящий, як має бути, казньонний.

— По чім же ти доміркувався, що то указ?

— Та ж буря зірвалася, галас, радість! Не хоронилися вже ані раз. Оттоді ж то я вже чув... Указ ніби то від самого петербурзького сенату. І виписано там Турбам повну волю.

— Волю?.. То що за нісенітниця?..

Степан Федорович раптово підвівся й люто глянув на Прошку.

— А чоловік де?..

— Вивезли. Фіть. Як поштарськими кінями, потаскали... .

— Чого ж ти не розбудив мене? Ах, ти штурпак проклятий!

— Вибачте, пане, помилуйте, не догадався...

— Убоїще безглузде! От всиплю, будеш тоді розум-

ніший! А тим хамам... Я їм справляю указ! Таких указів наляпаю, своїх не пізнають...

Чорні пронизливі очі Степана Федоровича налялися мстивою злістю. Він швидко повернувся і, піводягнений, побіг у братову кімнату.

— Слухай, Івасю, в нас майже бунт, а ти спиш, як херувим... Це чорт знає що! Вставай! Нема чого вигулюватися.

Іван Федорович, не розуміючи, протирав повіки

— Що сталося?..

— Указ, кажуть, в селі появился.

— Що?

— Розумієш, до якого нахабства дійшли ці хлопці! Вже якісь укази дістають! Вислизнути від нас хочуть. Прав шукають.

— Кинь! Не гарячись, — заспокійливо махнув рукою Іван Федорович. — Це тобі напевно знов Прошка чогонебудь набрехав.

— Прошка, бовдур, прогавив головного бунтівника й прозвідника. Завтра ж їду до Києва, до намісника. Візьму роту москалів і ціле село перешмагаю поголовно.

— Ет, дурниця! Не варт хвилюватися...

— Гава ти! — спалахнув раптом Степан Федорович. — Зрозумів? Га-ва!.. Тут сікти треба, сікти нещадно, поки не пізно, а не втішатися легковажним відмахуванням рукою.

— Я січу, коли треба... — ніби виправдуючись, сказав Іван Федорович.

— Мало! Мало, тобі кажу!.. Тобі тільки дівки в голі.

— Ну, вже...

— Еге, дівки! Не виправдуйся. По твою, маєток існує тільки на те, щоб у нім розводити одалісок, якийсь магометів рай і — більш нічого. Еге, еге!.. Сибарит! Ледащо! Розпусник...

Степан Федорович роздратовано гупнув дверима і виїшов з братової кімнати.

— Що за чортовиння?.. — незадоволено пробурчав Іван Федорович.

Йому щойно що снився чудний, чарівний сон. Ніби був він при дворі, серед пишного палацового блиску, і якась молода чорнобрива фрейліна вела його, усміхаючись, в далеку вітальню, де за японською шовковою ширмою палав яскравий камін. Очі фрейліни були загадкові

й зовучі, від них завмирав дух і солодко німіло серце. Він хотів взяти її за руку, але саме в той час його розбудив крикливий голос брата.

— Який жаль... — сумно подумав він. — Адже більше не присниться.

Треба було вставати й щось робити.

— Прощка! — покликав Іван Федорович. — Халат, капці. Живо! Чого ти скандал з ранку заводиш?

— Жодного скандалу, вибачте мені, паночку. Тільки щиру правду кажу.

І він, витягаючи ший і, як змовник, витріщаючи очі, знов, як страшну казку, розказав те, що йому пощастило підглянути і підслухати минулої ночі.

Поки подавали каву — Степан Федорович любив чорну, зготовану по турецькому, в срібному кухлику на грані. Іван Федорович — по-польському, зварену без води, тільки на густих вершках, — обидва брати, нервуючись, ходили по їдальні. З дубового щита, що висів у широкому межистінку, на них скалила ікла штучно зроблена голова дикого кабана і перший раз вона здавалася братам безглуздою і непотрібною в їх тихому спокійному домі. Після сніданку Степан Федорович взяв гарапника й пішов у село.

В селі було соняшно, тихо. Віяло високою осінньою сушшю. Співали півні. Десь по стодолах м'ягко й глухо молотили ціпи. У присадках перед вікнами буйно цвіли калачики.

На призьбі Колубайкової хати сидів старезний дід Кіндрат. Затуливши кощавою рукою очі від сонця, він пильно приглядався до постаті, що підходила, намагаючись пізнати, хто це. Коли Базилевський порівнявся, дід Кіндрат, кречучи, підвівся й уклонився.

— Ти як встаєш, чортове помело? Чекаєш, щоб я тобі перший поклонився?

— Старощі, пане. Кістки мої не слухаються, — виправдуючись, похмуро зсунув кудлаті білі брови Кіндрат.

— Що? Патякаєш? Сич паскудний!.. — крикнув раптом, нестямившись, Степан Федорович і замірився на старого гарапником. Але в останній момент спинив рух руки і, твердо вистукуючи закаблуками, пішов далі.

Дід Кіндрат остовпіло охнув. Зціпивши зморшкуваті губи, він довго стояв непорушно — високий, худий, висхлий від свого столітнього життя, дивлячись услід Базилевському нестямно й ображено.

А Степан Федорович аж душився злістю, що клеко-тіла в ньому, і, ніби шукаючи здобичі, ішов по селу. На стрічних козаків він несамовито кричав:

— Утекти від мене намислили? Волі захтіли? Указу?.. Ну то буде вам указ! Буде! Дочекаєтеся!.. Не тільки вас, а жінок і дочок ваших перешмагати примусю.

РОЗДІЛ XV

Гаряче захвилювалися Турбаї. Не було хати в селі, що б, як болісного опіку, не відчула на собі якої-небудь глумливої вихватки Базилевських. З наказу з панської садиби, займали й відбирали турбаївську худобу, за найменше недбальство в роботі людей садовили в арештантську хату, повну блощиць, і держали, як злочинців. Кілька молодих хлопців одшмагали за непочтиві розмови з панським управителем, що роззначав відбутки. Один брат примудрявся перевершити другого жорстокістю й образливістю карання. І Марія Федорівна стала всіляко утискати дівчат, що робили в неї: ставила їх голими колінами на горох, на гречку, на бите скло, а покоївку Софію за те, що загубила якусь стрічечку, казала відшмагати кропивою при всій дівочій.

Софійка почорніла з сорому й неслави і мало не заподіяла собі смерти: увечері, після кари, її витягли в шопі з затягненого вже зашморгу — і насилу відволодали.

В Софійки був у селі жених Івась Маковей. Він прийшов до свого хресного отамана Цапка з ножем і закликав, що життя позбудеться, а помститься за наругу над своєю дівчиною.

— Стій, хлопче, не гарячися! Ще не час, — гамував його Цапко.

— Як не час? Душу з них вийму за Софійку.

— Не можна! Чуєш? Ти ж цілу громаду занастаєш. Забув, що сенат волю вирік?..

Маковій мовчки стромив ніж за халяву й відвернувся.

Степан Федорович поїхав до Києва: в селі почали говорити, що він повіз повну скриню грошей підплатити урядовців, щоб ті сховали сенатський указ.

— А ми чого ждем? — загомоніли козаки. — Щоб нас знов одурили?

На вимогу громади Цапко післав до Лубень за Коробкою. Взявся йти Грицаїв Івась.

Коробка приїхав негайно, не відкладаючи жодного дня, і, ховаючись од Базилевських, прожив у Турбаях більше як тиждень. Раз-у-раз ночами палко обмірковували становище. Було багато змагань. Після одного таємного зібрання Павлусь Нестеренко, змовившись з Мако-

веем, сказав отаманові глухо, тремтячи з ненависти на цілому тілі.

— Треба вигубити ціле їх кодро. З корінням. Тоді буде воля. Скажіть слово, отамане, і ми вдвох з Маковеем кінчимо це діло ще сьогодні.

Але Цапко умовив Павлуся не починати нічого самостійно, щоб не сталося яке лихо, щоб не занепасти долю цілого села.

Після довгих розмов і суперечок поклали післати Коробку до Києва в намісництво розвідатися, чому так довго нема указу, чи хутко його оголосять, і чи не наробили там Базилевські силою свого багатства якої біди.

Коробка вернувся напочатку листопада й привіз потішливі вісті: указ є, сховати його або замотати вже ніяк не можна, а для виконання передано його до голтвянського нижнього суду.

— Е, поки сонце зійде, роса очі виїсть... — говорили з гіркою недовірою турбаївці.

— Будуть вони нам голову морочити до суду-віку.

— Падлюки!..

Злоба зростала, більшала день від дня, ставала чимраз упертіша й непримиренніша.

Аж ось настав новий 1789 рік, і в січні місяці, після Водохреща, приїхав до Турбаїв земський справник Клименко. Це був гладкий, як кабан, з неосяжним черевом чоловік. Побачивши його, з подивом ставали прохожі. Фурмани казали, що в нім понад дев'ять пудів ваги, і що вліти возити його небезпечно, бо на дорожніх вибоїнах під тягарем його ситого тіла тріскають найміцніші бігунки.

Справник казав зібрати всю турбаївську громаду на майдані коло церкви. Ранком на десяту годину майдан був чорний від людей: прийшло поголовно ціле село, старі й молоді, жінки і навіть діти-підлітки. Коли з підвищення прочитали указ, юрба загула, як незчисленна згряя птахів.

— Тепер ви повинні довести документами, актами, грамотами, або іншими паперами, що серед вас є якінебудь нащадки тих сімдесяти-шости козацьких родів, котрих записав миргородський полковник Капніст в компути, — об'явив Клименко. — Хто це доведе, тому будуть повернені вільні козацькі права. А хто не зможе довести, той, певна річ, залишиться в підданстві у панів Базилевських.

Була одна мить цілковитої й раптової тиші. Але зараз таки зметнувся крик, — громада забурувала, закипіла, заклекотіла:

- Обмана!
- Глузування!
- Чого він крутить, як циган сонцем?
- Продали нас Базилевським!..
- Ми всі природні козаки!
- Серед нас не козаків нема!
- Що се, пастка? Задушити нас хочете?

Надаремно Клименко пробував щось говорити, надаремно, викотивши свій величезний тугий живіт на підвищення, він кричав у юрбу хрипким, пропійним басом, — громада гомоніла гнівом і обуренням:

— Вищі уряди признали нам волю, а ви хочете одібрати?

— Гади продажні!

— В петлю панам пхаєте нарід, похвостачі казенні!..

— Нахапали карбованців у кишені, щоб вам печінки полопали від панських грошей!..

Справник з жахом і замішанням бачив, що громаду опекали його слова, як вогонь, і не знав, як спекатися біди. Скрізь блискотіли лихі, повні ненависти очі, погрозливе ревіння лунало на майдані, підвищення здавалося нікчемним острівцем, який що-хвилі могла поняти й залляти руїницька хуртовина. Справник безпорадно переступав на тонких дошках, що аж угиналися під його вагою, не так голосом, як помахами своїх товстих рук просячи утихомиритися. Коли на мить стало трохи тихіше, він, тремтячи з страху за своє життя, піднявся на хитрощі:

— Слухайте, Дві слові... Та дайте ж говорити! Мое діло маленьке. Мене сюди післав губернатор об'явити, що указ є, щоб ви не хвилювалися, щоб не чинили вашим панам ніякої ворожнечі й злоби. Бачу, що це діло для вас, як болячка: ледве доторкнувся, а ви вже кричите. То слухайте ж, що я вам скажу. Я зараз їду назад у Голтву, а потім до Києва — і буду просити губернатора, щоб негайно післав сюди суд — виконати наказ. Суд усе розбере і вас не скривдить. Я тільки попереджаю, які можуть бути питання. І прошу: коріться, заким що буде, у всьому вашим панам! Не заводьте ворожнечі. Не розпалюйте в собі зазлости. Суд приїде і дасть вам цілковиту, найпевнішу волю — з гербовою державною печаттю. Стільки літ терпіли, невже малого часу не перетерпите?

— Заприсягнись, що так буде! — крикнув якийсь старий, що стояв поблизу.

І одразу весь майдан владно загув:

— Заприсягнися отут, на цьому місці, перед громадою й перед церквою, що будеш допевнятися, щоб указ виконано!

Справник незграбно важко перехрестився.

— Та присягаюсь! От бачите: присягаюся!..

— Сил нема терпіти! — чулось звідусіль. — А коли одуриш, пам'ятай, ми за себе не ручимося.

— Будьте певні! Суд вас задовольнить цілком, — запевняв справник.

Аж після того обурення трохи вгамувалося, і турбаївці пустили Клименка цілого.

— Бодай тобі комарі очі повиїдали, сучий сину! — летіло услід за ним.

Негайно знов післали до Лубень за Коробкою. Той приїхав і, довідавшись про розмову справника, що потрібні докази на походження теперішніх турбаївців від тих сімдесят шістьох родів, яких п'ятдесят літ перед тим записав у козацькі компути полковник Капніст, сказав, що справа набирає дуже небезпечного характеру, і що треба з усієї сили боронитися від безсовісних хитрощів, якими влада хоче їх одурити.

— Це вже, браття, грошенята знати.

— Еге ж, то їх чортів голос. Їх!.. А нам що з порожніми кешенями робити?..

Згадали єхидного старого — Федора Базилевського, який то погрозами, то за пільги в тяжких відбутках, то за гроші повидурював у турбаївців усі документи, що в них були: всі сліди вільності й прав познищував.

— Турбаї тепер в руках влади, — зажурено хитав головою Коробка. — Суд, щоб очі замилити, може визнати козацькі права тільки кільком окремим чоловікам, а про інших донесе просто: жодних, мовляв, більше нащадків давніх козацьких родів в Турбаях немає. Іди потім в сенаті доведь свої права. Чи можлива ж то річ для простих неписьменних людей, коли їх кожен писарчук одурити, облупити й збити з пантелику годен... От вони на що уповають!

— От гадюки!

— Але ми мусимо так діло обернути, щоб не піддатися. Вони хитро закрутили, а ми ще ліпше повинні їм носа втерти.

— Та вже постарайся, голубе, поможи нам!

— Насамперед треба списки старі дістати, — заявив Коробка.

Турбаївці вирядили його до канцелярії миргородського полку — списати з компутів копію запису про турбаївських козаків.

Спритними заходами Коробці пощастило ту копію дістати. Та коли він прочитав громаді записані імена й прізвища, виявилось, що через п'ятдесят років прізвища турбаївців так поперемінялися, що лише дуже небагато осталося однакових з тими, котрі були записані в капністовських компутах.

— Ну, як же я можу довести своє козацтво? — недомисленно питалося багато турбаївців. — По батькові я Григоренко, по дідові — Савченко, в громадських паперах пишуся Мельничук, а по вуличному нас Постригаями кличуть... Але я ж козак! Це всі знають. А тим часом жодного мого прізвища в компутах не вчитали!

— І мене не вчитали. Пишуся я Чміль, по батькові Остапенко, а яке прізвище в дідів-прадідів було, хіба я знаю?

Коробка, як чоловік ходяний і досвідчений в канцелярських хитрощах і правилах, намислив скласти громадський акт, в яким мав би бути докладний доказ на те, що кожен турбаївець належить до якого-небудь із сімдесяти шістьох родів. Він почав писати свідчення. Взяли у церкві старі метричні книги, але за деякі роки книги погризли щурі. Діло було дуже тяжке й марудне.

Турбаївці всіляко старалися устерегти Коробку, щоб він не навернувся на очі Базилевським або зрадливим дворовим людякам-крепакам, які могли виказати. Дбали за нього, як за свого рятівника. Справили йому лінтваревий кожух, нові чоботи юхтові, штани з синього сукна, смушеву шапку.

По околицьніх селах та хуторах, як сни, пішли всілякі поголоски. Славили, що не тільки турбаївці, але ніби-то й піддані всіх інших сіл панів Базилевських, навіть споконвічні крепаки, мають бути відсуджені в козаки, що в Турбаях таємно оселилася комісія, яка ніби то переписує цілий маєток Базилевських, щоб поділити потім нарівно між людьми, що комісія та має велику силу і коли все вийде так, як вона хоче, то присяжний кат на майдані буде бити батогами усіх, хто вчасно не запишеться в козаки.

Почався заколот на десятки верстов. В селі Остаповім, дідизні полковника Петра Федоровича, найстаршого

з братів Базилевських, найшли в церкві на престолі універсал гетьмана Кирила Розумовського, де було твердо сказано, що остапівські мешканці не крепаки, а козаки, і що права їхні ніхто не може ламати. Знайдений універсал остапівці послали з ходаками до Петербурга, як безперечний доказ своїх прав на волю.

І вже по всій Полтавщині жаркими шепотами почали говорити про закопані десь по могилах грамоти на волю для всього українського народу.

РОЗДІЛ XVI

Річка сліпучо блискотіла проти сонця. Сонце било прості в очі, коли Устя, стоячи на кладці, полоскала й дзвінко вибивали білизну. Поруч неї її товаришка Маринка з ляском скидала в воду довгий звій свіжого полотна. Полотно витягалося за водою, наче плеската біла змія. Марина рівними зборами вибирала його з води, складаючи на слизькій дошці стовпцем, потім біла по тому стовпцеві важким грабовим праником. По березі росли верби, на супротивному боці стояли грубі осокові, і звуки двох праників, стиснені стінами кущів і дерев, лунали по річці, як по коридорові, крилатим легким ляпанням. За вербами, від Федрівки, зеленою гущавиною виднілися заростні очерету — очерт, розпарений на сонці, дихав вільготним трав'яним духом, теплим і млосним.

— Ну, я вже, — сказала Устя. — Давай скупаймося Га?

— Ні, мені ще багато. Купайся сама. Я потім.

— Ех, ти!.. хлюпнула на неї Устя водою і, засміявшись, відбігла з кладки на беріг.

В прогалявині між вербами вона розібралася і скочила в річку, шумким широким сплеском збуривши воду. Вона ловко попливла, розтинаючи своїм тілом блискотливу рівноту, тішачись прохолодною ніжністю води, своєю силою й молодістю.

— Добре як!.. Маринко, роздягайся!

— Почекай.

— Іди, а то я тебе за ноги стягну!

— Спробуй.

— Думаєш, ні? Ні? Держися!..

Устя несподівано шарпнула за кінець полотна, що плавав у воді, і миттю стягла все полотно з кладки до себе.

— Ой ти ж чума зелена! — ледве втрималася на дошці Маринка. — Давай назад! Чуєш?

Устя дзвінко сміялася і дровичла з води полотном, а Маринка хвилювалася, упрошувала й теж сміялася.

Прошка, проходячи далеким від дому краєм панського саду, почув з річки гучні, бурхливі плюскоти води, дівочий сміх і голоси. Голоси раптом схвилювали його

якоюсь темною гарячою цікавістю. Він переліз через огорожу і, пригинаючись до землі, крадучись, побіг до кущів. На кладці він побачив Маринку, що витягала з води полотно, її соковиті смугляві ноги, оголені до колін, а далі, біля очерету, — Устю, що пливла. Він поповзом, як вуж, зашився в тонкі лози, силкуючись розглянути Устю, коли вона підводилася, і з сласним тремтінням дожидаючи моменту, коли вона вийде з води й буде одягатися. Але Устя пустотливо й безжурно повернула в протилежний бік, попливла до кладки й далі поза кладку, мимо Маринки, що грозила їй, чимраз більше віддаляючись від Прошки.

Прошка почав був пробиратися услід за нею, але кладка йому заваджала, — прокрастися непомітно коло Маринки ніяк не можна було, і він зупинився. Перед ним у траві майнула якась біла купка. „Ага, плахта, сорочка!.. Значить, ти, дівонько, все одно сюди вилізеш одягатися?..” — трепетно подумав він. Але потім раптом вдарила в голову лиха, збиточна думка, він, як кішка, підліз до білої купки, схопив її і з дикою поквапністю поповз назад у корчі. Сорочка й плахта були теплі від сонця, вони мутили Прошку, ніби дотик до живого дівочого тіла. І, міцно стискаючи цю незвичну чужу купку шмаття, він затаївся в шелюзі, наперед уже тішачись розгубленістю й збентеженням Усті, що ось зараз або за кілька хвилин буде метатися по березі.

І, справді, наплававшись, Устя вийшла на беріг і зараз скрикнула:

— Маринко! А де моя плахта?

— Що?

— Навіщо сховала? Віддай.

— Що віддай? — перестала полоскати своє полотно Маринка.

— Та сорочку, плахту!

— Ти при розумі, Усте? Я ж з місця не поступилася.

Маринка підбігла до верб. Устя, стараючись прикритися руками, схвильовано показувала:

— Оттут я розібралася, тут поклала і... і де ж воно?

— Що це за притчина?.. — сторопіла Маринка. — Чи вкрав хто, чи пожартував? А, може, водяник на дно зтяг?..

— Як же я додому піду? — з острахом огляділася круг себе Устя, мимохить відступаючись до урвища.

— А в мокрому в тебе нічого нема? Надягай мокре, іди в мокрому. Скажеш, що впала.

— Тут тільки батькове та Сергійкове.

— От лихо!..

— Мариночко, серце! Скоч додому, принеси. Тільки не кажи нікому.

На одну мить Маринка задумалася, але зараз таки кивнула головою.

— Лізь у воду, коли так. Пантруй полотна.

Вона метнулася по березі й хапливо побігла до села.

Прошка, що чув цю розмову, поповз до кладки, коло якої, присівши до шиї в воду, стояла Устя. Але в сей час збоку почулися гучні голоси, і він завмер, перечікуючи, заким голоси перейдуть мимо. Але голоси наближалися якимось підозріливо, ніби прямували саме до цього місця, наближалися надзвичайно швидко, очевидно, люди не йшли, а просто бігли до ріки. Прошка відразу пізнав метушливі вигуки Маринки, що аж захлиналася, і гарячі, глухі питання Павлуся.

— Де? Не було? Нікого?.. Як же?

— Не підходь, не підходь!.. — закричала з річки Устж і сажнями попливла до луковини, над якою нависла гостролиста зелень верб: там легко можна було сховатися.

Маринка, обурено вимахуючи руками, підвела Павлуся до того місця, де Устя роздяглася. Крім прим'ятої трави, тут нічого не було. Павлусь, хижо поводячи очима, впливався в трав'яну гушавину, в очерет, в шелюгу, в кожену найменшу нерівність ґрунту.

— Біжи корчами в той бік, — звелів він Маринці, — а я майну в цей. Може, накриємо.

Він кинувся ліворуч, прожогом розсуваючи з розбігу кущі, розгортаючи заростні. І раптом кроків на двадцять від себе побачив конвульсійне трепотіння верхівок шелюги.

— Стій! — крикнув туди Павлусь, кидаючись до розгойданих кущів з усієї сили.

Трепотіння тонких верхівок хвилею перейшло на сусідній кущ і зміясто покучерявилось далі: видко ділу, що там хтось злякано утікає.

— Маринко! Тут... — покликав Павлусь, палаючи з обурення.

Тоді з кущів, як дикий кабан, з тріскотом виломився Прошка і льотом полетів до панського саду. В нестямі він не встиг навіть кинути шмаття — тиснув його перед собою, як зловлену курку.

— От гадюка!.. — прохрипів Павлусь, наседаючи ззаду з шаленою злістю.

Все в нім натяглося і роз'ярилося. Він кинувся за Прошкою з лютою швидкістю. Щоб вигадати час і вимкнутися з небезпеки, Прошка навідлі кинув йому назад Устине шмаття. Воно вдарило Павлуся просто в лице. Але загайка довжила не більше, як один момент. Павлусь відбив шмаття рукою вбік. Маринка в лету підхопила його і побігла назад до Усті. А Павлусь погнався, як вітер. Відстань ставала чим раз менша та й менша. Нарешті, він майже скочив і схопив Прошку за плече.

— Не бий! Не бий!.. — одразу скулився й зігнувся той, ховаючи під руку перелякане лице.

— Ах ти, гаде підлий!.. — аж душився Павлусь. — Стонога бридка! Я тебе навчу...

Він лунко вдарив кулаком по боязко зігненій спині, потім схопив Прошку одною рукою за комір, другою за поперек і підняв на повітря.

— А-а-ай!.. — не своїм голосом закричав Прошка, беспорядно бамбаючи вгорі руками й ногами.

Павлусь в розпалі злоби майже бігцем поніс його до річки. На несамовитий Прошин крик з городів по обох берегах почали збігатися баби. Павлусь підбіг до незарослої частини берега і з розмаху жбурнув Прошку в воду.

— Так його, поганця!.. Так!.. — кричали баби, що вже встигли дізнатися, в чім річ.

Прошка, заринаючи й захлинаючись, борсався в воді і очманіло пирхав, наче той пес.

— Не тоне, чортяка, — сміялися баби. — Такого й вода не приймає.

— Та штовхніть його, де глибше! Нехай попливає.

Але Прошка дерся вже на беріг. Бридкий, в облиплтому мокрому камзолі, з якого збігали цілі патьоки, з чобітьми, що чвакали від води, з звислим на лице волоссям, він, як те опудало, тупо побіг до панського дому.

— Лизнув шилом меду?..

— Ей, чорте хрещений! Не квапся!.. — гукали йому вслід.

За ним, гулюкаючи, погналися юрбою дівчата, баби, хлопчики, дівчатка, градом сипалися звідусіль глузливі жарти, вигуки, лайка. Прошка, як злодій, тікаючи, озирався злими ненависливими очима.

А Павлусь стояв на березі і аж заходився, так сміявся яскравим радісним сміхом.

РОЗДІЛ XVII

Сходили зорі над Турбаями, осінь перейшла в зиму, на заміну коротких зимових днів прийшли довгі весняні, і в гаю за Хоролом в старому вільшняку дико закрикали хмари ворон та граків. Нерадісно, глухо йшла зміна тривожних вечорів і ранків. Зорі були нестерпно червоні — на вітер. Крикливе, чорне вороняче крякання — на напасті. І вітри, справді, шуміли й завивали в полях, з невинною дикістю, гучно й страшно.

Через цілий лютий мели без просвітку яросливі віхоли, в березні ліси й сади гнулися від безнастанного вітрового гудіння, глибокі сніги, збиті вітрами, розтали дуже швидко. Хорол під повідь розіллявся дико, непам'ятно широко, бурхливо. В степу, по свіжій ріллі й по врунах нечувано зухвало товклися й перелітали зграї гайвороння.

Поганими ознаками, зловісно починалася весна.

Суд, що обіцяв справник, не являвся, за нього не було жодної чутки, сенатська постанова кудись зникла без сліду.

— Наказав, пузатий, на вербі груш та й збувся клопоту!.. — зітхали на селі.

— Бодай так пси траву їли, як він правду каже!

В панському домі коїлося щось недобре. Базилевські під впливом чуток про хвилювання підданих, наче знавісніли, і з сліпою впертістю, з непогамованою розлюченістю робили один жорстокий учинок по другому. Не було в Турбаях жодного чоловіка, що б не затаїв болю й злоби від тих безглузвих причіпок і суворости, які мутили серце і одному й другому братові. Панська садиба стояла, як ворожа фортеця, а село здавалося садибі дикою ордою, яку належить неодмінно подолати. Базилевські ніби перейшли на військовий стан: утискаєм не було краю, — і до посполитих і до козаків вони ставилися, як до злодіїв і розбійників, караючи їх будь з якого приводу.

Іван Федорович, наслідуючи брата в його зважливій і твердій вдачі, придумав новий спосіб карати різками — „на люльку”. Коли двораки, запобігаючи панської ласки, хапали провинника, він одсилав його до стайні, казав при-

нести собі м'яке крісло, сідав оддалік і призначав сіканку, майже по-військовому командуючи:

— На люльку!

Сергійко, тремтячи з страху і якогось запоморочливого почуття нудоти, набивав люльку, добував кресалом вогню, а тим часом стайничі скидали з жертви штани, сідали на голову й на ноги — і починали шмагати. Караня тяглося доти, доки Іван Федорович докурював до кінця люльку.

Але раз саме в сівбу, коли посполитий Омельченко, плохий і боязкий мужик, орючи панське поле, налучив на пень і зламав соху з економії, Іван Федорович, дізнавшись про це, розлютувався й закричав, несамовито тупаючи ногами:

— На три люльки!..

Кара відбулася ввечері, коли плугатарі поверталися з поля.

Омельченко мовчав, як камінь, посинів від неймовірного болю, покусав собі до крови губи, щоб не застогна-ти, або не крикнути. Але серце йому душилося в огні. Цей вогонь червоною каламуттю сповнив йому очі й зробив страшним бородате лице. Різки вкривали тіло Омельченкове багровими смугами. Іван Федорович, походяючи по подвір'ї, поволі курив. Він дивився на караного обуреними очима, — і аж кипів, що той мовчить. Викуривши дві люльки, він післав Сергійка за Степаном Федоровичем і, коли показалася суха, жилага постать братова, попросив:

— Будь ласка, братіку, викури люльку, поки цього негідника луплять. Ти бачиш, його зовсім не болить.

— Ет, що за вигадки! — зморщився незадоволено Степан Федорович. Всипати ще штук двадцять — та й по всій справі!

Він гидливо стиснув плечима й пішов назад.

Омельченко після хлости не міг устати. Його, щоб очутити, обілляли водою й віднесли до комори.

— Ну, поч-чекайте! — гнівно грозили на селі турбаївці, стискаючи до панської садиби кулаки. — Ви з люди-ни хочете вовків поробити?.. Поробите! Небагато вже ос-талосся. Ми вам горло передерем, шуляки...

В Сергійка від стусанів і цопок не сходили синяки. Він став жвавіший і спритніший, але безнастанний страх наклав на нього печать трепетної полохливости. Він що-

хвилі здригався, коли чулися які-небудь звуки з покою одного або другого брата: прислужувати він мусів обом.

Сергійко так само, як перше, пильнував кожної вільної години, щоб побігти додому, або до Івася й Оксани Грицаєвих, або до діда Каленика. Каленик помітно одрях. В зимі упало на нього горе, через яке його пісні про старі козацькі часи і про козацьку долю стали ще сумніші: він осліп. Втрата зору палючим задушливим тягарем стиснула серце старому. Здавалось його ліра навчилася плакати тихими, як ковила, гіркими й невтішними сльозами, але часом вона скипала гнівними, розпачливими криками, яких ніхто не годен був слухати спокійно.

Найбільше зворушувала Сергійка одна дума, якої Каленик співав так проникливо, що, почувши її, не можна було одірватися, одійти, — так і слухав би годину при годині, поки настане пісня ніч:

Молода дівчина сон-траву ірвала...

Струни рокотіли глухо, як далекий вітер по верховинах садів, потім раптом зривалася хуртовиною, нагальним поривом, — і деренчливий голос підіймався вгору:

Ах, ірвала да старую мати питала:

Чи той сон трава козацькая сила?

Чи той сон-трава — козацькая могила?..

І далі, ніби гіркий ручай, текла, палала словами довга дума.

В дворового музики Чуки була стара скрипка. Іноді вечорами, коли не можна було піти додому, Сергійко пробирався до нього й пробував учитися грати.

Було дуже трудно й не вигідно, смичок не слухався, скрипка не хотіла співати тими голосами, якими вона співала в руках у Чуки. Але Сергійко завзявся перемогти невміння своїх пальців: була якась сила, що горіла в грудях, сіяла там і хотіла вилитися в звуках.

Але раз Степан Федорович, розгніваний тим, що на його крики: „Люльку” — козачок не з’явився, — прикрався до музикантської комірчини, видер в Сергійка скрипку й з усієї сили замахнувся нею, стараючись вдарити по голові. Сергійко, як в’юн, відвинувся вбік. Степан Федорович схибив, — скрипка вдарила по плечі, хруснула й розсипалася на тонкі легкі тріски. Сергійко після того до ночі стояв голими колінами на гострій трьох-гранчастій гречці. Гречка впиалася в шкіру, зрошалася кров’ю. А Чука більш як тиждень зліплював шматочки розбитої скрипки.

РОЗДІЛ XVIII

Після пригоди на річці Прошку довго пекло почуття сорому й злоби. Челядь кілька місяців не переставала глузувати з нього, і він глибоко затаїв у собі їдку надію на помсту. Ненависть тьмарила йому розум, коли він згадував за Устю або Павлуся, але не було такого способу, щоб гаразд помститися за неслаббу, якої він зазнав... Він мусів вишукувати всілякі приклучки, щоб оклепати й обмовити Павлуся перед Базилевськими, але обидва брати тільки посміхалися з надто очевидної й перебільшеної Прощиної брехні.

— Дивися, щоб він знов не заходився вчити тебе плавати.

Прошка щось понуро мурмотів на доказ, що слова його правдиві, через що вони здавалися ще гірше брехливими і, червоніючи, відступав у лакейську.

Але раз навесні він постеріг в Івана Федоровича похмурий неспокійний вираз і, знаючи з досвіду, що під таку хвилину найлегше роздратувати й розгнівати молодшого пана, який звик, щоб його жадання виконувало безвиможно, раптом згадав одну недавню ніч. Він згадав безтолкову ніч своїх не зовсім щасливих зальотів, коли, спішно вертаючись від удови Ярини, несподівано побачив Павлуся коло Устиної хати. Тепер він учепився за цей випадок і захотів скористатися з нього, як з можливого способу — досягти своєї мети, що не давала спокою.

Іван Федорович в розхрістаному халаті сидів у вітальні й розкладав на круглому столику пасьянс. В роті йому була груба коротка люлька, „англіянка”, як її називали брати. Тіні незадоволення лежали на обличчі. Синій тютюновий дим сповняв кімнату.

Прошка з непотрібною дбайливістю поправив вазу на тумбочках, нечутно ступаючи навшпиньках по застеленій килимом підлозі, потім несміливо став і з розтягнутою усмішкою сказав:

— Пане, а Устя Колубайкова останні дні доживає...

— Слаба? — виймав Іван Федорович на мить „англіяку” з рота.

— Ні, не те... А обкрутиться з тим... з Павлусем.

— Ну, то ще побачимо!

— Що ж, пане, дивитися. Я бачив. Застукав їх мало не на гарячому...

Іван Федорович на секунду перестав розкладати карти й суворо звів на Прошку очі.

— А саме?

— Іду проти неділі вулицею. А вже — близько півночі, і місяць крізь туман високо світить, тільки мало-що гаразд розібрати можна, бо туман, як молоко: самий раз коней та дівчат красти, як мої дід, небіжчик, мовляли... Іду ото тихою ступою, коли бачу коло плоту, де вишні цвітуть, двоє людей стоїть: один з подвір'я, другий з вулиці. І притулилися одне до одного, тільки, значить, пліт на заваді. Повертаю голову: еге! та то Павлусь з Устею ніч ділять... Ну, пане, грішний, вибачте, — цікавість за серце вхопила. Подумайте, така недоторкана і раптом сама обома руками Павлуся за шию!.. Я застиг, вмер на місці, не дихаю, тільки очі живі... А Павлусь, як той шуляк, уп'явся в неї, цілує, просто, здається, голову їй геть своїми губами зломить...

— Брешеш! — крикнув Іван Федорович, роздратовано кидаючи картами.

— Йй-Богу, щирю правду кажу.

— Далі!

— А далі завинив. Замість почекати, потерпіти, до чого воно дійдеться, а я, пане, дурне зробив: кахикнув — кхррим-кхе!.. Та й що? Устя відсахнулася, а Павлусь свиткою прикрив її й тримає, не пускає, так обнявши й стоїть, тільки звірем на мене оглядається, пізнати хоче. Що ж, пане, звір звірем: пізнає, — заб'є. Я схопився з душею та й гайда! Тільки вітер в уха...

— Дурень! — скривив губи Іван Федорович.

Він нервово зсунув карти в купу, з розмахом встав з-за столу і почав ходити по вітальні.

— Чого стоїш?.. — крикнув на Прошку, повернувшись зо три рази з одного кутка в другий.

І Прошка, ментально згасивши на своїм обличчі непевно розтягнену ніякову усмішку, переступаючи, вийшов у коридор.

В коридорі він скривив самому собі значливу гримасу і з ехидним задоволенням підморгнув: „Не схибив? Бере?..”

При обіді Іван Федорович діловито й хазяйновито сказав братові:

— По-моєму час би вже в Таврію по сіль посилати.

Як ти гадаєш?

— Та можна... — промуркотів Степан Федорович, пережовуючи шматок м'яса.

— Туди як раз можна буде пшениці відправити, горілки кілька барилок. Коли згода, доручи мені, я загадаю.

— Посилай. Тільки дивися, доглядача певного треба дати.

— Ну, звичайно!

— Що ж се ти... господарством починаєш цікавитися?

— Не можна ж на тебе самого все скидати...

Увечері покликали отамана Цапка.

— Зрядиш завтра валку у Таврію, — звелів Іван Федорович. — Набирати пшеницю й горілку, чотирнадцять возів. Везти волами. Даси двадцять вісім штук, та найдужчих. До кожного воза приставиш окремого погонича.

І, загинаючи на лівій руці пальці, сам назвав на ім'я чотирнадцять чоловіка, а серед них не тільки Павлуся, але й Устиного батька — Гната Колубайка.

Їхати чумацькою валкою в далеку дорогу, покидати хату більше як на місяць, наражатися на чужих невідомих дорогах на всілякі небезпеки — була тяжка повинність. І тому ті, котрим переказав Цапко панський загад, були незадоволені.

Павлуся одразу взялася тривога за Устю.

— Заступи мене ким-небудь, пане отамане, — попросив він тихо.

— А то чого так?

— Прошу, заступи. Я волю тут який-небудь найпоганіший відбуток відбувати.

— Старші від тебе виряджені, та й то не відмовляються, — сухо відказав Цапко.

На ранок одчинилися нароствір двері довгої пашенної комори, перед дверима скупчилися вози, позапрягані рославими, круторогими волами. Погоничі дерев'яними мірками хапливо насипали пшеницю в мішки, або просто в порозстелювані на возах верети, тісно зав'язуючи кінці й старанно спинаючи тонкими грабовими спичками закладки міцного густого полотна.

Прошка з зрадницькою усмішкою позирав здалеку на той метушливий виряд, зловтішно наглядаючи за похмурою постаттю Павлуся.

До полудня валка була готова: десять возів насипали добірною пшеницею, на чотирьох пузатими колами висо-

чилися міцно позабивані барила з горілкою. Поволі похитуючи рогатими головами, важко й байдуже мотаючи ярмами, рушили воли, зачвакали на осях грубі колеса, — і вози витяглися довгою чумацькою низкою.

Павлусь понуро йшов коло свого воза. Він здавався злим і пригнобленим. Обличчя йому було суворо замислене. В спущених очах горів глухий вогонь туги й тривоги.

За лісом розгорнувся рівний степ. Дорога вузькою нескінченною змією бігла в далекі простори, Турбаї покритися цілком.

Але Павлусь довго ще оглядався назад, в той бік, де осталося село.

РОЗДІЛ ХІХ

Кілька перших днів після виїзду валки Іван Федорович почував якесь невиразне задоволення, ніби досяг своїм наказом такої удачі, яка показувала винахідливість і бистру кметливість його розуму. Удатне розпорядження здавалося ще вдатнішим тому, що Павлусь Нестеренко завжди був чогось неприємний: в нім прозирало щось неможливо зухвале, непокірне, вороже, часами навіть погрозливе. Свідомість, що цей простий козак з нужденної похилої хати має цілком явну ласку в Усті, тим часом, як він, гарний, багатий дідич, не здобув нічого, крім неприязни, дратувала, гнівила Івана Федоровича, образливо вражала самолюбство. І тепер, коли не стало в селі Павлуса, йому було спокійніше й легше.

Іноді вечорами Іван Федорович казав сідлати вороного Черкеса і їхав на прогулянку в поле. Їздити верхи він навчився ще в Геттингені в корпорації студентів, що мріяли про пруські кавалерійські полки, і їздив дуже добре. Черкес був тонкий, сухорлявий, гарячий, а під жовтим польським сідлом, що було коване карбованим і різьбованим сріблом, показував ще вищий, стрункіший. Їхати на ньому було приємно й легко: Черкес ішов дивно плавно, правильно, не підкидаючи, не збиваючись з ноги, так жваво, як ходять молоді породисті коні, застояні на стайні.

Під час одної прогулянки Іван Федорович побачив у полі на Вовчому Забігові, за смугою невикорчваної ліщини, жінок, що підгортали сапками картоплю. Жінки співали якоїсь веселої пісні, мірно похитуючись в роботі. Коли Іван Федорович підїхав близько, спів урвався. Розглядаючи нерівний, різнобарвний ряд підтиканих подолів, він раптом серед нахилених до землі постатей пізнав Устю. Вона дуже швидко, злісно глянула на нього і робила далі своє діло. Іван Федорович постояв, подивився й хутко відїхав, пустивши Черкеса великою ристю по долині. Він спостеріг у собі нез'ясоване бажання пролетіти молодцем по всьому Вовчому Забігові і знов вернутися до картопляного поля. Чогось впав у пам'ять упертий, лихий погляд Усті і чудно якось не давав супокою. Виразно прийшов на згадку морозяний зимовий день, коли він на рипливому снігу

вулиці побачив вперше Устю з димливими відрами води на гнучкому коромислі, її свіжий густий рум'янець і чорні великі очі. Потім уявилася боротьба в гарячій вітальні, душевне хвилювання і безглуздий несподіваний кінець вигадки того безтолкового вечора.

Думки про Устю баламутили, ятрили, бурили уяву Івана Федоровича, ніби він після полювання згадував, скільки разів непросто прокинув і упустив здобич, невідомо чому. І в клубку тих поплутаних думок несподівано з'явився плян оволодіти Устею, який здався тепер цілком можливим і здійсненим.

Над вечір другого дня Іван Федорович взяв об'їзного і знов поїхав на картопляне поле. Баби вже кінчили роботу і зав'язували клуночки з рештками харчів, виливали з глечиків принесену на пиття воду. Підїхавши до поля, Іван Федорович скочив з сідла і віддав Черкеса об'їзному.

— Поводи коней от там, на луці, тільки геть далі. — показав він униз, на оболонь, а сам швидкою ходою попрямував до Усті.

— Слухай, красавице, — почав він суворо й згорда. — На твого батька є виказувач, що винує його в таких вчинках, за які й тюрми мало.

Ці слова були сказані з такою ледовою несподіваністю, що Устя мимохіть, наче її замірилися вдарити, відступилася, моргаючи довгими густими віями.

— Розкажуй зараз, яким розбійникам ви в себе пристановище давали!

— Я нічого не знаю... — ледве чутно промовила Устя.

— Відступіться! Чого стали? — крикнув Іван Федорович на бабів, що, ставши купкою, цікаво прислухалися збоку. — Кінчили роботу, гайда додому!

Баби, поскидавши сапки на плечі, оглядаючись, пішли з поля через ліщину до Турбаїв. Коли вони покрилися зеленими кущами, Іван Федорович роздратовано казав далі:

— Вчора був у мене чоловік один. Він каже, що до твого батька взимі кілька разів уночі приходив Келюх...

— Неправда...

— Як то неправда, коли чоловік сам бачив? — наступав Іван Федорович, важко дивлячись просто в очі. — Змову чините? Бунт хочете зірвати?..

— Ніякого Келюха в нас не було, — твердо сказала

Устя, відчувши раптом, яка страшна небезпека криється в наклепі.

— Не було? А як він доведе?.. Як у нього свідки є?

— Відколи Келюх утік, він до нас не наглянув.

— Сяк чи так, доведеться твого батька передати начальству на слідство.

— За віщо, пане?

— Він знає, за віщо, не журися! А далі вже діло начальства, що з ним робити: посадити в тюрму, заслати в Сибір, чи батогами почастувати.

Устя перелякано дивилася в неприступні замутнені очі Івана Федоровича. Лице йому стало гордовито неспокійне, — жорстоке. Вона згадала, як рік тому в Зубанихи забрали одного посполитого, котрого винуватили в гайдамацьких наскоках і грабіжках. Цього посполитого після суду засікли в Голті на майдані, хоча вся Зубаниха казала, що він ні в яких гайдамацьких бандах участі не брав.

— Це ж наклеп, пане! Брехня безсовісна... Хіба можна винувати людину ні за що?..

— А от подивимося, наклеп чи ні: слідство покаже! — погрозово сказав Іван Федорович і повернувся на стежку, в ліщину, щоб зійти звідти в долину, до об'їзного.

— Я розбійників і тікачів покривати не хочу й завтра таки пішлю заяву до земського справника, — кинув він через плече.

— Пане, я вас прошу, не робіть того... — боязко пішла вслід за огрядною, погрозовою постаттю Устя.

— Як то не робіть?

— Почекайте, поки батько повернеться. Викличте їх. Вони вам тоді виявно доведуть, що нічого не винні.

— Просиш? — запинився Іван Федорович, відхиляючи від обличчя гілку ліщинового куща.

— Дуже прошу... — хвилюючись і вагаючись, спинилася на кілька кроків од нього Устя.

— Коли ти просиш, я подумаю... — сказав він загадково. Огледівся кругом себе і зовсім несподівано підійшов до Усті.

— Значить мені набрехали? — взяв він її за руку, і голос йому одразу став інакший — глухий, уриваний, м'який.

Устя боязко сіпнулася назад, до поля, але Іван Фе-

дорович миттю обхопив її за спину, за плечі і з дикою силою почав валити на землю.

— Що вам? Пане! Пане!.. — відбивалася, викручувалася Устя, зрозумівши раптом, що лучила в пастку.

Іван Федорович в засліпленні боров, ламав її, як зятятого ворога, важко дихаючи в очі, в уха, потім несподівано й рвучко шарпнув угору, підняв на себе, мотнув убік і впав разом з нею в траву. Устя билася, як риба, в страшному напруженні вигиналася, щоб вислизнутися з-під важкого тіла, скинути, струтити його, скочити на ноги. Але м'яке тіло чим-раз дужче, чим-раз лютіше, чим-раз брутальніше душило, тиснуло її до землі. Вона вже відчувала, як на її ногах металася й рвала права рука панова. Тоді Устя в страху закричала:

— А-а!.. А!..

— Мовчи!.. — прохрипів Іван Федорович. — Мовчи, кажу тобі!..

І, вихопивши з кешені хусточку до носа, він почав встромляти її Усті в кричущий рот. Крик моментально погас, перейшов на глухе безсиле мукання; Устя замотала головою, душачись, очі їй зайшли кров'ю. Іван Федорович із скаженою чепкістю крутив, вивертав їй руки, несамовито ламаючи, прибиваючи їх до трави.

З жаху, з болю, з того неймовірного й непоправного, що з нею коїлося, Устя згубила притомність...

Коли вона очутилася, було вже темно. На заході, під густими розгонистими хмарами ледве видною смужкою зникав останній слід зорі. По ліщині йшов тривожний шелест, дув вітер, скрізь серед темряви було неймовірно пусто.

Почуття безпорадного розпачу охопило Устю. Вона, хитаючись, устала. Сльози болізно й гірко стискали горло, зупиняли дух, підступаючи так їдко гаряче й гостро, що хотілося знов упасти й битися головою об землю. Що робити? Куди йти?.. Де сховатися від горя? Просто через ліщину, а потім по полях, без дороги, чіпляючись за корчі, спотикаючись об межі й борозни, вона попрямувала до села й ішла, як нежива.

В хаті курною краплею червоніло мутне світло каганця.

— Ти де була? — буркотливо зустріла мати, але побачивши скам'яніле заплане обличчя, злякалася й затушилася:

— Устю!.. Голубко... Що сталося?..

Устя, не підводячи голови і не відповідаючи, лягла на лавку коло лежанки і, німо стенаючись, заплакала. Старий дід Кіндрад зідхав, охкав, підходив до лавки, питався, гладив кощавою рукою плечі, що здригалися, але й йому Устя не сказала ні слова.

— Ти не крийся, ластівко!.. Не мовчи. Хто тебе скривдив? Скажи, легше буде...

Припавши лицем до рядна, Устя безнадійно плакала, ніби не чула нічого, що їй говорили.

Вранці вона не могла встати. Голова їй палала як у пропасниці, по тілу йшов мороз, всі кості ломило, руки боліли так, що ними тяжко було ворухнути.

Так вона пролежала три дні, почувуючи себе розбитою, розчавленою й зганьбленою навіки.

— Та піди ти в Козельщину, помолися чудодійній заступниці — умовляла мати, не знаючи, чим підняти дочку, чим одігнати й розвіяти ту страшну мовчанку, яка напала її. — Може, тобі привиділося що? Може, нечиста сила уявилася?.. Смерком вона вилазить клята, не при нашій хаті будь сказано. От виряджу я вас разом з дідом, він тебе й поведе... Самій одній нема як, а в двох добре піти.

І Устя подумала, що, може, справді, їй треба піти в монастир. Не для того, щоб поклонитися чудодійному образу й вернутися додому, а щоб назавжди залишитися за високими мурами і не бачити більше ніякого життя. Навіщо це життя в селі серед людей, коли її позбавлено можливості бути радісною, коли її вкрито ганьбою, з якої нема виходу. Хіба може вона показатись тепер Павлусеві на очі?..

Ці думки закривали світло, гнітили, їх не можна було збутися ні на хвилину. І, щоб урятуватися, щоб не загинути вкрай в петлі або в ковбані, що далі, то чим-раз більше здавалося, що не минути монастиря, що це останній куточок на землі, куди можна сховатися від свого погубленого щастя.

І Устя стала вже шити з білого полотна торбинку, які звичайно надягали баби, ідучи на прощу в Козельщину, вже розпитувала мати про дорогу, чи йти на Козацький Колодязь із залізним кованим хрестом, на Громову могилу, чи іншою дорогою — через Манжелію.

Але першого дня, як вона вийшла на вулицю, сталося таке, чого ніхто не сподівався і чого не змогли потім з'ясувати і зрозуміти навіть найближчі люди.

Був вечір, заходило сонце, де-не-де з коминів підіймався синій тонкий дим. Устя сумно сіла на призьбу, підперши голову лівою рукою. Голова їй злегка крутилася, в ухах гуло, від знесилення перед очима мигтіли темні плями. Замислившись, вона не завважила, як із середини вулиці до неї вступив Іван Федорович.

— Добридень, Устю! Маю надію, не гніваєшся? — спитав він незвичайним, якимось улесливим голосом. Ти мене подряпала, як кішка...

Устя скочила, наче її хто смертельно вжалив. В нестямі, тремтячи на всім тілі, вона соп'ятилася, як від привида, потім нараз схопила з землі камінь і несамовито жбурнула його на Базилевського. Той ледве встиг затулитися рукою. Камінь глухо гупнув у повернену спину.

Все це сталося моментально.

Ледве спам'ятавшись, Іван Федорович побіг у садибу. Він палав гнівом, стидом; мстива лютість, раптом наринувши, залляла його свідомість гарячим, приголомшливим потоком. Ця лютість зростала ще через те, що він бачив за плотами сусідніх хат здивовано-глузливі погляди.

В садибу терміново викликали отамана Цапка.

— Що то за розпуста! Що за зухвальство? — закричав на нього Іван Федорович. — Як вона сміла? Хамка!.. Негайно, в сій хвилі, відправити її в Остапове. До худоби! За доярку! У хлів!

Учинок Усті здавався отаманові таким незрозуміло диким, що він не приміг і словом оступитися за неї. І хоч суворе розпорядження тяжко вражало козацьку честь і самолюбство, скорився безвиможно.

Двораки схопили Устю, навіщось пов'язали їй руки і на возі повезли вночі в Остапове. Мати, прощаючись, плакала й голосила, як за покійницею. Дід Кіндрат приголомшено стояв край воріт і навіть не втирав скупих старечих сліз, що текли по обличчі в білу бороду.

Устя сиділа на возі біліша за полотно. Її чорні очі горіли ненавистю й розпачем.

РОЗДІЛ ХХ

Ціла та весна була повна зловісних подій.

Наприкінці травня, коли дівчата з наказу пересаджували в панському саду квітки з оранжерії в кюмби, сталася безглузда історія, що хуртовиною налетіла на село, гаряче зметнувши здавна таєне обурення. Катря Ковалева, шіснадцятилітня реготушка й танцівниця, необережно спіткнувшись на рискаль, впала на якусь незвичайну квітку і переломила, зім'яла її чисто. А над квіткою тою садівник і панна Марія Федоровна кілька місяців дихати боялися.

— Ах, подла!.. — приголомшено скрикнула Мар'януша й затряслася, затупотіла, як навіжена. — Та я тебе заб'ю! Заб'ю!.. Заб'ю!..

Вона захлинулася злими сльозами і раптом з несамовитим вереском зарепетувала, викликаючи з стайні фурмана:

— Спиридоне! Спиридоне!

Всі зрозуміли, що зараз почнеться люта кара.

Катря з перестрашу оніміла. Потім прожогом шарпнулася й побігла. Перескочила через садову огорожу і, не оглядаючись, дико й невпинно полетіла по городах.

— Держіть її, держіть!.. — закричала Мар'януша.

Спиридон, важко тупаючи підкованими чобітьми, погнався за Катрею, але по м'якому городі бігти йому було трудно, і він зостався позаду. За Спиридоном сполоханим табуном, урозтіч, побігли дівчата. З городів Катря повернула до річки, до глибокого затону і, як сліпа, кинулася з берега вниз. Розітнувся гучний, бистрий сплеск, ніби впав великий камінь, — і враз усе стихло.

Коли до річки підбіг Спиридон з дівчатами, Катрі вже не було на поверхні. Поки познаходили гаки, поки налапали й витягли зо дна Катрю, минуло багато часу: воне вже була мертва.

Нагла смерть, що сталася у всіх перед очима, вразила турбаївців невимовно.

— Кидай роботу!.. — крикнув хтось, пробігаючи селом. — Нам уже ніякого життя не буде! Однаково... Один кінець...

Але саме в цій порі з'явився Коробка, що допіру приїхав. Він зразу побачив, що діється щось надзвичайне, непоправне.

— Стійте, брати козаки! Не губіть себе, — спинив він. — Я гнав сюди сказати вам, що суд визначив день, коли має виїжджати в Турбаї. Почекайте визволення! Схачуйтеся. Ви от-от станете вільні. Не занастіть своєї долі. За п'ять день нижній голтвянський земський суд буде тут.

І, послухавши Коробчиних умовлянь, турбаївці погамували в собі, стиснули, проковтнули обурення. Але в глибині свідомости разом з давнішими кривдами й наругами воно затаїлося гостро й гризко.

Як останньої надії, почали ждати прибуття суду.

РОЗДІЛ XXI

І от, нарешті, п'ятого червня, перед полуднем, вчулися візницькі балабончики казенних підвід. Підводи, запряжені утриконь, гучно, з стукотом і гуркотом пролетіли турбаївською вулицею і підкотилися до панської садиби. З улиці було видко, як з коляс виходили один по одному члени суда, як, стоячи на ганку, їх гостинно вітали оба Базилевські. Одним із перших важко й масивно відділився з найбільшої коляси надзвичайно товстий чоловік: турбаївці пізнали справника Клименка, що приїздив у січні.

— Бач, кляті, до панів у хату лізуть!.. — відзначали козаки. — Як то вони судити будуть?

— Та запевне, що їм там нашепчуть на нас!..

— Підплатять.

— Знов грішми всю правду замастять.

Побоювання й недовіра сповнили всі розмови.

Але хутко сталося таке, що ніхто й не сподівався: за годину в село вступила військова команда — двадцять п'ять єгерів — при повній зброї. Попереду грав буланним конем офіцер. Він під'їхав до хати отамана Цапка і звелів розмістити салдатів по козацьких хатах — на постій — на весь час, поки в селі пробуде суд.

Тривога взяла Турбаї. Передчуття якоїсь невідомої й близької біди пролетіло селом від краю до краю.

— Та що це, війна чи що!

— Хіба ми розбійники?

— Дивіться, дивіться! Браття... З пищалями, з шаблями!.. Проти кого?

— Може, замість волі, та й повбивати нас хотять?..

— Господи милосердний!

— То все панські грошики роблять...

Як очерет за вітром, зашелестіли, заметушилися, захвилювалися збентежені люди.

— Що ж тепер буде?..

— От зрадники!.. От звірі!.. Що задумали...

Салдати похмуро й неймовірно розміщалися по хатах.

— Нащо вас пригнали сюди? — питалися турбаївці позапрошуваних, позасмалюваних єгерів. — З ким ви воювати наставилися?

— Та, кажуть, бунт у вас тут вийшов... — відказували

ті, трохи ніяково себе почуваючи перед мирними людьми.

— Бу-унт? Та нам волю повинні об'явити... Від царського сенату. Сенат постановив. Де ж той бунт?

— Ми нічого не знаємо.

А в панських палатах ішла тим часом зовсім інша метушня. Пекарі й куховарки різали для приїжджих гостей курчат, кур та індичок. З пивниць діставали старі закордонні вина, з винницьких склепів принесли цілий кошик наливок та варенух, до столу вибирали найкращі соління й присмаки, із скринь відлічували ключниці парадне, штучне столове срібло.

Приїжджі, помившись і обтрусившись з дорожнього пилу, гуляли з привітними господарями по садових стежках коло панського дому. Підстрижений по-англійському сад був світлий і просторий. Офіцер, підкручуючи чорні вусики, звивався коло Марії Федоровни, вихваляючи сільську природу, квіти, штучно пороблені садові клумби й саму господиню.

— Яка ваша думка про указ? — питав тим часом Степан Федорович представника губернатора, радника київського намісницького правління Корбе, одвівши його вбік.

— Не турбуйтеся, — заспокійливо усміхнувся той.

В нім об'явився хитрий зросійщений француз, що бажав повеличатися знанням російської мови. Він взяв Базилевського за гудзик сюртука і, приязно притишивши голос, весело зашелотів:

— Пам'ятайте добре приповідку: „Закон, что дышло, куда поверни, туда и вышло”...

І Корбе зайшовся од задоволеного смішка, що клетотів йому в горлі.

— А ви певні, що справник, стряпчий і весь суд так само думають?

— Які ви чудні!.. Ви дуже наївна людина, Степане Федоровичу! Та вони в мене от де сидять!.. — рішуче підморгнув він набресклими повіками, стулив і знов розтулив перед собою пухку руку. — А ваших людей, що уперто, як барани, козацьких прав допевняються, ми тугим гузом прив'яжемо в ваше довічне підданство.

— Тут їх якийсь абшитований канцелярист Коробка бунтує, — обурено скаржився Степан Федорович. — Від нього весь заколот іде, все лихо.

— Кінець, заспокійтесь, добродію! Коробки більше нема. „Коробка” тая достукалася до покришки! Його яс-

новельможність наказав мені бунтівника арештувати і негайно привезти в Київ, щоб покарати за намову. А то ж як? Там йому й канчуки вже призначено.

Під час сутого обіду, що тягся аж до ночі, раз-у-раз вистрілювали корки винових пляшок; після обіду підпилі урядовці пробували грати в карти, але хутко посоловіло полягали спати. А вранці, поснідавши, пішли оглядати Турбаї.

В селі було притаєно тихо й глухо.

— Поперелякувалися, як таргани, — самовдоволено показував праворуч і ліворуч радник Корбе.

Назустріч вийшов отаман Цапко.

— Ну що, отамане, де твоє військо? — кепкував Корбе. — Кажуть, що твої козаки штани покаляли, як ми приїхали, і тепер передягаються. Правда?

Цапко понуро мовчав. А Корбе голосно й переможно казав далі: — Досить гратися! Понаслухувалися казок від старих бабів, мрієте про козацтво. Бач, чого захтіли!

Спустивши в землю гарячі очі, Цапко м'яв у руках сиву шапку.

— Робити треба, слухатися! Коритися панам своїм, от ваша річ! — суворо напучував Корбе.

— А як же указ, ваша вельможносте? — важко звів замутнений погляд Цапко.

— „Указ, указ”. От суд розбере той указ, з'ясує вам. Укази не про ваші голови пишуть: їх розуміти треба.

— Як ви думаєте, — звернувся Корбе до стряпчого, що виконував при суді обов'язки прокурора. — коли ми зможемо розпочати оголошення указу?

— Я думаю, восьмого зранку вже можна буде.

— Чуєш, отамане? Скажи своїм бунтівникам і ледарям, щоб злагодилися. Рано в п'ятницю п'ятдесят виборних мають явитися в судову хату вислухати оголошення указу.

Цапко тихо, але твердо відказав:

— Ваша вельможносте, вся громада бажає слухати указ...

— Як? Бажає? О, Боже мій несконченний, ну дивіть-но-ся... Ба-жа-є! Ви чули?.. — звернувся Корбе до урядовців. — Як ви собі гадаєте? Вони ба-жа-ють цілою громадою бути при тім. Га?.. Ніяких бажань! Ніякого вільнодумства! — закричав він раптом на Цапка. — Сказано п'ятдесят, значить, п'ятдесят. Ти повинен сповняти наказ, а не розмовляти. Погань!

Справник залишився позаду, і його оточило декілька турбаївців.

— Ви ж нам перед церквою й перед громадою заприсяглися, що суд повну волю привезе. Що ж то за воля, коли з москалями?

— Нічого не вдієте. Помилено в наказі, — розводив руками Клименко.

— Як то може бути помилено? Бійтеся Бога, пане справнику! Указ справедливий. Царського ж сенату. Хіба ми його видумали?

— Та дарма, що царського... Сенат далеко — в Петербурзі. Чи то відти можна бачити, що тут діється? От і помилилися. Якщо котрих турбаївців, як козаків, і відберуть тепер у Базилевських, то тільки на дуже малий час. А потім все одно знов у піддані запишуть.

— Ну як же так?.. А, Боже!.. Та лучче в могилу лягти, як підданими Базилевським бути. Ми ж не холопи, не бранці.

Перейшли урядовці селом, — і наче важка хмара прилягла Турбаї. В гіркій імлі билося кожне серце. Здавалося, що твориться якийсь дике безглуздя, від якого погасне світло, не буде сонця, не буде днів, — настане одна нескінчена ніч.

Коли напередодні суду турбаївці зібралися коло хати отамана Цапка, вони довго обирали визначених п'ятдесят чоловіка, довго наказували їм не піддаватися, боронитися до останку.

— Козацькому роду не буде переводу! Хай вони там не крутять!..

— Стійте на своїм: всі ми прирожденні козаки.

Коробка, якого турбаївці укривали, як самотнього й найдорожчого свого зичливця, напучав виборних:

— В суддів лисячі підступи. Вони будуть старатися збити вас хитрими запитами. Нічого не відказуйте! Мовчіть. У вас тільки одна відповідь; „Ми всі козаки споконвіку”. Та й годі. Більше ані слова. Нехай хоч луснуть!

Настала ніч. Панський дім сіяв огнями: по стінах горіли в канделябрах свічі, у залі палала в рочиста люстра, грали музики, дзвонили кришталеві келихи й чарки, іскрили й шумували вина, снували клопотливі слуги в білих рукавичках, — веселий, п'яний гомін сповняв багаті покої.

Але темні, глухі й сиротливі були турбаївські хати, розсіпані між Хоролом та Лисою горою. Ніхто не спав

у хатах: чекали ранку, коли мала статися розв'язкова й остання подія. Або воля, або загибель...

І от зайнялося на світ.

З самого рання весь нарід зібрався коло Цапкової хати. І хата і двір отаманів були повні. Повна була й вулиця на обидва боки: поприходили всі, хто тільки здолав ходити — і чоловіки, й жінки, і старі, й молоді, і діти, — понад дві тисячі душ — весь люд, напружено чекаючи, вироївся дізнатися, як розв'яжеться його доля.

— Судді, судді пішли!.. — пролетіло по юрбі. — Онде в судову хату входять.

І ще раз ціла громада просила виборних не датися на підмову, не поступатися, не зрікатися козацьких прав, стояти непохитно й сміливо.

І серед тиші, з смертельною виразністю, відказав за всіх Цапко.

— Товариство! Не знаю, чи чує нас Бог. Але перед вами, батьки й брати, і перед дітьми нашими обіцяємо: не піддамося! Нехай хоч на вогні палять, — у нас слово одно.

Тісною купкою, мовчки пішли п'ятдесят чоловіка. І, коли вони відділилися від юрби, тим, хто остався, здалося, що виборні роковані на якусь неминучу біду. Хто знає, може той суд тільки — западня, пастка...

— Ходімо за ними, браття! — крикнув хтось. — Про всякий випадок, щоб чого не вийшло.

Ніби вітер хитнув хвилі достиглого жита: юрба розділилася. Всі молоді, рославі, дужі — муром пішли на невеликій відстані за виборними. Їх було понад триста чоловіка.

От і судова хата. Судді постановили на стіл тригранчасте люстро в позолоченій рамі, з золотим орлом зверху, почепили на стіні позад себе портрет цариці Катерини, понадягали собі на груди врочисті судові ланцюги, ніби намиста з величезних медалів з гербами, попідстругували гусячі пера, порозкладали каламарі й пісочниці, порозгортали папери.

Обличчя виборних були суворі й бліді.

Головувати на суді, по закону, припало справникові Клименкові. Він підвівся й почав читати сенатський указ, що вже читав у січні і що турбаївці, з уст Осипа Коробки, знали мало не напам'ять.

— А тепер подивимося, чи є в Турбаях ті вільні вий-

ськові козаки, про яких говориться в указі, — з загадковою погрозою сказав Клименко.

В нього наче перемінилося обличчя: нічого не осталося від колишнього товстуна, що виляв на обидва боки, — він став видимо ворожий і тягнув руку за панами.

— А от всі козаки! Споконвіку все село козацького роду, — загули виборні.

— А от перевіримо, перевіримо.

Розкрили судді полкові компути, розгорнули список турбаївських обивателів. Почали лічити, порівнювати, вивіряти.

— Не бачу козаків тут, не бачу, — нахмурився справник і сердито постукав п'ятірнею по турбаївському списку. — Чим доведете своє козацтво?

— От тут у нас все докладно.

І виборні подали великий акт, що написав Коробка.

Судді з цікавістю понахилялися над дрібно списаними аркушами паперу, прочитали кілька рядків, пошепотілися між собою, переморгнулися, перегорнули акт до останньої сторінки і з гидливою гримасою відкинули вбік, немов щось дурне й непотрібне.

— Це не документ! — роздратовано сказав справник. — Хто його написав? Хто скомпонував? Якийсь брехунець, писарчук копійчаний, баламут пустоголовий. Хіба може суд, що чинить по законах імператриці, зважати на таке?..

Тоді взяв говорити один судовий засідатель — голомозий голений дід з єзуїтським обличчям, у великих окулярах, взяв говорити м'яким плазовитим голосом:

— Нам шкода вас, шкода вашої темноти і ваших марних турбот. Звідки до вас запливла божевільна думка про козацтво? Жили б собі та й жили панськими мужиками. Тихо, лагідно, слухняно... Хто вами поколотив? Признайтеся, вам буде ліпше. Хто навчив вдатися до сенату?

Виборні мовчали.

— Але ж ви знаєте, — казав далі єзуїтський дід, — що Турбаї Степану Федоровичу й Івану Федоровичу панам Базилевським припали у спадщину від їх покійного батька. А коли так, значить вони мають всі законні права і на село і на обивателів. З документів відомо, покійний власник Федір Миколаєвич Базилевський купив вас у пані Бітяговської. Ось тут і купча є. Відки ж може взятися ваше козацтво? Не збагну! А в тім, розкажіть докладно: може нам які обставини невідомі...

Хитрий засідатель з удаваним незнанням розвів руками.

— Все село наше — природні козаки, — твердо вперлися турбаївці.

— Ми це вже чули двадцять раз. А ви доведіть! Доведіть хоч один раз! — чмихнув вередливо справник.

— Прочитайте наш акт. Там усе сказано! Там повні докази. Чому ви на нього уваги не звертаєте? — сміливо загули виборні.

— Ваш акт і два гроші не варт. Що в нім? З початку до кінця нісенітниця!

— Чому нісенітниця, пане справнику? Там, навпаки, чиста правда! Подивіться, почитайте.

— Я сам знаю, куди мені дивитися! — розсердився Клименко.

Тоді, полотніючи й випростовуючись, виступив Грицай:

— Коли акту нашого не приймете, а будете тягти руку за панами, нам останеться одно — смертю довести своє козацтво...

— Тобто, як смертю?.. — похлинувся з несподіванки справник. Він засовався в кріслі й дрібно заморгав віями.

— А ви не знаєте, ваша вельможносте, яка буває смерть? — уп'явся в нього Грицай гострими очима. — Просимо уважити на наші папери!

Клименко рвучко підсунув до себе акт, нервово перекинув кілька сторінок, забубонів щось до правого свого сусіда, потім до лівого. Знов судді пошепотілися між собою.

— Нічого не розумію! Так закрутисто написано, ніби чорти постолои плели, — проворкотів справник. — Чому нема з вами того чоловіка, котрий писав? Може, якби він розтолкував нам своє писання, ми й справді признали б, що тут все справедливе.

Виборні переглянулися, потопталися. Порадилися. Рішили: „Нехай Осип прийде. Він їм, як бритвою, відріже...”

— Можете ви свого повіреного викликати?

Ще раз, вагаючись, переглянулися виборні.

— Можемо!

Та коли за кілька хвилин діловою швидкою ходою увійшов викликаний Коробка, судді вороже накинулися на нього, як на вовка.

Посипалися підступні, зловтішні й єхидні питання.

Коробка відказував поважно, дуже ясно й переконано.

Справник поволі заходив кров'ю багровіючи від сміливості турбаївського повіреного, і раптом, не витримавши, гарикнув:

— Значить, це ти тут бунт розпалюєш? Ти? Арештувати його! В холодну! На замок! — владно ткнув він товстою тупою рукою й кивнув до сторожі.

Наче громом ударило в турбаївців. Салдати з голими шаблями, моментально оточили й відтерли вбік сторопілого Коробку.

— Панове судді, просимо нашого повіреного не зачіпати, коли не хочете біди! — холодіючи з обурення, ступнув уперед отаман Цапко.

— Ти що? Нахваляєшся? — затупотів ногами справник. — Та ми його в каторгу, каналію, засудимо! Канчуками зашмагаємо!..

— Мусите негайно звільнити! — дзвінко й непримиренно крикнув Грицай. — Бо зараз ваших Базилевських, як порох зметем! Чуєте?... І місця не знайдете, де вони жили.

Справник, стукаючи кулаками по столі й зриваючись з голосу, заверещав.

— Що-о?.. Бунт?.. Розбій?.. Гей, стороже! Викликати єгерів!..

В цей момент з вулиці почувся глухий гомін, рух, метушня. Хтось здалеку, підбігаючи, засапавшись, кричав;

— Череду займають! Рятуйте!.. Пани забирають нашу худобу. Женуть! Рятуйте!

А назустріч тому крикові з судової хати спалахнув другий крик:

— Громадяни! Осипа нашого арештували!.. Коробку!

Роздрух і буря вмить зім'яли все. Виборні кинулися на сторожу, вихопили, звільнили свого повіреного, в навальній боротьбі повідбирали, повидирали шаблі, оточили суддів.

— В'яжи їх гадів! Чого дивитися?

Справник онімів і, вирячивши очі, задихаючись, сторопіло топтався. Його схопили, вльот скрутили за спину товсті руки. Хтось масно хляпнув долонею по гладких справникових лицах. Голомозий засідатель, подібний до єзуїта, метнувся під стіл, але його негайно витаскали й зв'язали разом з іншими.

Стусанами, копняками, кулаками пов'язаних суддів повиштовхували на вулицю.

— В комору!

На вулиці робилося щось неймовірне. Сполохані крики, лайка, біганина клекотіли й перехлюпувалися з одного місця на друге, ніби всіх обняло вогнем. Салдатів розкидали, як мурахів, всю зброю позабирали. Пищалі й шаблі були поскладані в клуні Грицаєвого двору. — це полегчило роззброєння. Єгерів пов'язали тугими мотузками, загнали в порожню кам'яну воловню й зачинили на важку колодку.

І раптом серед клекотіючого стихійного гніву показала на вулиці валка, що поверталася з Таврії з сіллю. Не минуло й кілька хвилин, як погоничі вже знали за всі останні події і за те, що діється тепер. Павлусь збезумився, коли йому сказали, що Устю заслано в Остапове. Йому здалося, що хтось розжареними кліщами схопив і шарпнув його за серце.

— До панського двору!.. — крикнув він болізно й люто. — Годі над нами збиткуватися!..

Молодий злобний голос, як іскра в порох, упав у юрбу. Юрба лавиною кинулася до панської садиби.

По дорозі хапали, що кому впало в руки: коси, сокири, дручки, кілля, ломаки. Від хати отамана Цапка бігли всі, хто там остався, ціле село. З дикими криками, з уханням, лайкою, ревінням ринув несамовитий людський потік.

Двері панського будинку були зачинені. Хтось уже сказав, що на селі спалахнув бунт. Під навалом мстивої, доведеної до розпачу маси хряснули, мов яечна шкаралуща, грубі дверяні дошки, скляними бризками, дзенькаючи, посипалися вікна, — нарід звідусіль вдерся в дім.

Базилевські з жаху позабивалися попід ліжка, але їх розсатаніло видерли відти й взяли бити. Били ногами, кіллям, дручками, молотили, товкли своїх давніх, лютих ворогів з страшною запеклістю, в нестямі, як у гарячці. Били довго, навіть тоді, коли скривавлені Базилевські лежали вже без ніякого знаку життя.

Марію Федорівну знайшли в ліжку. Вона стала на коліна й просила змилування.

— А ти наших сестер милувала? Жінок наших, матерів милувала? Сука!..

Хтось ударив її по голові і, схопивши за волосся, зволік на підлогу. За кілька хвилин вона вже лежала в кров'яній калабані, і драглисто-криваві, моторошні очі повилізли їй на чоло.

Після розправи з панами огляділися, що кудись зник радник Корбе, який не був на судовім засіданні. Заходилися шукати по всіх покоях — і хутко знайшли в одержній шафі, за голландською грубкою в далекій кімнаті. Радник принижено повзав на колінах, просячи не забивати його, обіцяючи зробити все, чого тільки зажадають турбаївці.

Його зв'язали й вивели за село. Корбе був у пестрявому ранішньому халаті з перського шовку. Поли халату розходились, довгі широкі кінці плуталися в ногах, — від того радник став подібний до старої розтріпаной баби. Деякі турбаївці, палаючи обуренням, підбігали до скуленого урядовця, що так недавно ще велично й глумливо розмовляв з козаками, і били його по обличчі:

— Мерзотники! Згубники наші... Злочинці!..

Від ударів з рота радникові тонким струмочком вибікала кров і капала на халат. Лице запалено спухло.

Всіх урядовців позамикали в темний инбар і приставили до инбара варту.

Приставили варту так само й до панського будинку. Великі палати, з порозбиваними вікнами й дверима, стояли, як після урагану. На підлозі глухими, кривавими мішками валялися три трупи.

Дворова челядь порозбігалася й поховалася. Село стало подібне до військового табору після бою.

Раптом вартовому, що похожав коло вікон, здалося, що Степан Федорович заворушився й підвівся на червоному від крові паркеті. Вартовий спочатку онімів, потім в страху скочив через підвіконня в кімнату й бичем кілька разів ударив потовчене биттям мертве тіло.

У важкому гарячому чаду пролетів день. Незвичайно швидко стемнів вечір. Настала ніч.

— Адже ж нам цього не подарують!.. — придавлено спалахувала думка в притихлих хатах.

— А що було робити?.. Терпіти? В петлю лізти?..

І тої глупої ночі Турбаї стояли в темряві, як маленький рокований острів серед неозорої безвісти великого страшного океану...

РОЗДІЛ XXII

Опівночі дуже дико й неспокійно співали півні. Голоси їх зяяли зловісними, невідомими криками. Коли спів погас і знов настала тиша, Павлусь прийшов до панської стайні, вивів Черкеса, знайшов на кілочку виізний хомут, виточив з возовні легеньку однокінку, запряг нетерплячого жеребця й поїхав у Остапове. Черкес у темряві йшов полохливо, раз-у-раз козирив маленькими гарними вухами, уважно й тривожно наставляючи їх уперед, та, коли за Федрівськими хуторами почався рівний степ, і дорога неясним коридором засіріла між колосистими смугами озимини, навзаводи помчав широкою ристю. Колеса брички аж гули від швидкості й ледве доторкалися до землі. Павлусь туго натягав віжки і крізь луковину тонкої дуги бачив тільки розмаяну довгу гриву та сторожко загострені кінчики вух Черкеса.

Коли розкрилося в степу Остапове, здалеку воно здалося подібне до темного становища ногайців або татар: широко порозкидвані хати так само чорніли, як повстяні коші кримських та азовських кочовиків. Серед них похмурою купою височилася панська садиба — гніздо абшитованого полковника Петра Федоровича Базилевського.

Павлусь в улицю не в'їхав, а, звернувши з дороги, поза хатами, повз городи, стримуючи гарячого коня, тихо під'їхав до будівель економії. Прив'язав до дерева в'яного стовпа в паркані Черкеса і увійшов у двір. З хати де спала челядь, вийшов сторож.

— То хто? — спитав він заспано.

— З Турбаїв. Об'їзний, — відказав Павлусь. — Де тут Устя? Її недавно за доярку до вас заслали.

— Навіщо тобі?

— Та казали негайно привезти назад.

— Вночі?

— Нашому братові ні вдень, ні вночі спокою нема, сам знаєш.

Сторож співчутливо крякнув і показав:

— Он там коло обори, бачиш — хата біліє. Позоркай у вікно: вона як раз проти вікна спить. Та й не спить, — більше того, що плаче. Звелася дівка на скіпку.

— Ну то не наше діло, — суворо повернувся Павлусь.

Він, як у пропасниці, подався до хати. Припав до

маленького вікна й постукав у раму. Крізь скло в темряві нічого не можна було розглянути, але зараз таки почувся рух і знайомий голос, від якого, німіючи, обпеклося й кудись упало серце.

— Устю, виходь зараз. Хутко!.. — промовив Павлусь, майже дотуляючись губами до скла.

Від тих слів Устя підвелася, як підкинена. Вона не вірила собі, не ввіряла на свої вуха: здавалося, що сниться неймовірний, неможливий в дійсності сон. Моментально схопилася з лавки, поправила волосся, судорожно плутаючись у плахті, одяглася і, ще не отямившись, не спам'ятавшись з несподіванки, вибігла у двір. Та коли побачила Павлуся, коли пізнала його швидку, ловку постать, вся якось болізно заціпеніла. Вона раптом надзвичайно гостро й гірко відчула свою ганьбу, про яку він напевно ще не догадується, земля попливла, захиталася їй під ногами, стало нестерпно тяжко дихати.

— Що ти, не пізнала? — рвучко підійшов Павлусь.

Устя з жахом соп'ятилася, не сміючи до нього доторкнутися.

— Та Бог з тобою! Що тобі?.. Це ж я! Устю, мила...

Павлусь обняв її за плечі. Вона припала йому головою до грудей, тремтячи з зворушення, ледве зводячи дух з раптової радості й страху.

— Мерщій! Тікаймо... В мене там за двором кінь! — шепотів Павлусь, ніжно гладячи й тягнучи за собою Устю.

Але Устя не рушалася, пручалася, не йшла — в замішанні, в нестямі не мала сили виломитися з паморочного заціпеніння, що обгорнуло ціле її єство.

— Та ходім, ластівко, бо заберуть!.. — потяг Павлусь за руку. — Ходім мерщій.

Він швидко провів її мимо сторожа, відв'язав Черкеса, поспіхом замотав повід уздечки кругом дуги й голблі.

— А записку від пана маєш? — нагадався, струбувався раптом сторож.

— А як же? Звісно є. Без записки хіба можна?.. — недбало відказав Павлусь, скочив на бричку і поворушив віжками.

Черкес розгонисто пішов з самого місця, а в степу, на рівній дорозі, знов полинув, як птах, і — ще до дня Устя була вдома, дізнавшись з уриваних оповідань Павлуся, під час шаленої їзди, про те, що скоїлося в селі.

РОЗДІЛ ХХІІІ

Ледве засвітила зоря червоне світло над полями, ледве міцною прохолодною синявою й височінню розкрився ранок, як турбаївці були вже на ногах. Знов зібралися всі коло отаманової хати. Пляни, поради, гадки й здогади про те, що треба робити далі, передавалися з уст до уст — тривожно й сквапливо. Бачили добре: буде розправа. Розправа жорстока, нечувана, несвітська.

Як запобігти їй? Чим прихилити до себе безщадні караючі серця тих, хто буде судити турбаївську долю?..

— Ну, товариство, прошу вашої ради! — почав отаман Цапко. — Діло вийшло велике. Тепер треба радити одностайно й твердо.

— Найперша річ, сини й брати, це — не стерятися, — виступив столітній дід Кіндрат, що хвилювався не менш від інших. Вітер маяв його рідким сивим волоссям, худі кощаві руки спиралися на темний калиновий ціпок. — Поки чоловік не стеряється, він ще може з якого-небудь нещастя виплутатися... А стеряється, сторопіє, — годі, край, кінець. Тоді вже ніякого рятунку не сподівайся...

— До найвищого суду треба. Знизу нас з'їдять!.. — почувлися голоси.

— З голови просити! З голови.

— Не в Голтву ж лізти!

Поклали звернутися до найдужчої на цілу державу людини, до „таємного чоловіка“ цариці — до Потьомкіна — новоросійського генерал-губернатора. Поклали як-найхутче дістатися до нього, щоб з'ясувати те, що сподіялося, щоб ублагати й випросити змилування.

— А що з тими псами чинити, що замкнені сидять?.. — спитав Цапко.

— Забити! Душу виймати! Повішати... — запекло закричали, загули парубки. — Все одно раз відповідати!..

— На кіл їх! Як ляхи, або турки роблять...

— Шаблями порубати! Поприв'язувати до плита та в Хоролі... — розпалився Івашко Маковей. — Нехай пливуть у Голтву.

— Стійте Товариство! Хлопці!.. Так не годиться, — гамувала більшість. — Вигнати їх та й годі! Навіщо на таке страшне пускатися. Пани були винні проти нас. А

судді — цареві служать. То вже зовсім інша річ. За них голови постинають.

— То як буде? — обвів очима громаду Цапко. — Пустити чи докінчити?

— Пустити! Хай їх чума видушитьь...

— А по-вашому, хлопці?

— Та що ж? Коли товариство не пристає на нашу думку... Ну їх до пса! Пускайте.

Громада одразу виявила організованість і лад. Негайно позбирали всі речі Базилевських, порозкидані та порозношувані з панської садиби. До речей, до льохів, до имбарів та комор, — до вього приставили варту.

— Хай жодна трісочка не загубиться. Ми ж не грабіжники, — давав порядок отаман Цапко.

Потім вивели з замкнення арештованих. За ніч урядовці змарніли й посіріли. Виходячи з темного инбару, вони думали, що настали їх останні хвилини, що угніване село завдасть їх на смертну кару, — і, впавши на коліна, мурмотіли якісь невиразні виправдування.

— Встань, погань! — ткнув отаман кінцем чобота Корбе, що підповз до нього.

— Згляньтеся, змилуйтеся! Не вбивайте... — белькотав справник Клименко.

— Громада дарує вас душею, хоч ви не варті того за підлоту вашу! — злобливо сказав Цапко.

Голос його бринів суворо й зважливо, як голос начальника.

— Пишіть постанову, яку ви насамперед повинні були написати без вчорашнього нещастя. — звелів він. — Пишіть, що суд визнав усіх турбаївців за вільних козаків — по старовині, кревному праву й по указу сенатському. Постанову суду позначте вчорашнім днем. Потім ви повинні нам підписати тридцять казенних бланків з перепустками на вільний виїзд з Турбаїв. Ми вас не рушимо: ідіть під три чорти, щоб вашого паскудного духу тут не було. Але перед тим, як вийдете відси, залишіть посвідчення, що всі папери ви дали нам доброхіть, без ніякого утиску або примусу.

Урядовців привели до судової хати, порозв'язували посинілі затерплі руки.

В хаті була цілковита руїна. Збите під час сутички позолочуване люстро валялося на підлозі, за столом лежали поперевертані в безладді крісла. Порозкидані, пом'яті й подерті папери засіяли підлогу білими латками.

І тільки з стіни так само щасливо й гордовито усміхався портрет цариці Катерини, надаючи картині руїни страшного й погрозливого вигляду.

Судді боязко, бока, посідали на вчорашні місця й мовчки, квапливо, старанно почали писати постанову. До постанови прибили велику сургучеву гербову печать.

Турбаївці зажадали також, щоб суд понакладав свої печатки на все майно Базилевських, яке громада на час брала під свою охорону. Судді з догодливою готовістю ходили по инбарах, по коморах, по льохах і скрізь наклали печатки.

Потім громада вибрала посланців до Потьомкина. В посланці попали поважні сиві старі люди. Їм дали гербові перепускні блянки, з підписами суду, і вони майже без ніякого виряду зараз таки вийшли з Турбаїв.

Тим часом позбирали двораків, що порозбігалися, й наказали їм взяти з панського дому трупи Базилевських, відвезти в Остапове і там поховати в родинному склепові. Після того пустили урядовців, куди хто хотів.

— Прокляті ваші душі!.. Скільки лиха та біди ви нам наробили отут... До Турбаїв більше не смійте показуватися! А як дізнаємося що ви проти нас будете свідчити, або начальство намовляти, вигубимо ціле кодро ваше, як мух. Ви від нас нігде не сховаєтеся: зо дна моря повитягаємо. Пам'ятайте тее! Не ми, то діти наші розправляться з вами.

Судді, радник, стряпчий і офіцер мовчки, боязко оглядаючись, купкою пішли селом, чим-раз більше прискоряючи ходу. Товста туша справника Клименка ледве поспівала й волоклася остання. Вони не йняли віри на своє щастя, не йняли віри, що виходять живі, хода їм була напружено-скваплива, ніби турбаївська земля пекла їм п'яти.

Потім громада повиносила з стодоли салдатські рушниці, поламала й порубала їх на тріски. Хтось наклав серед улиці з уламків вогонь. Полум'я швидко обняло сухі шматки прикладів з рушниць і загуло гарячим палахкотливим тріскотом.

Тоді Цапко, оточений козаками, одчинив важку браму кам'яної волонні, де сиділи пов'язані єгері.

— Ну що, будете воювати за панів? Будете стріляти на нас?.. — суворо глянув він по москалях, що збилися до купи.

Ті благально загомоніли — всілякими голосами, перепиняючи один одного, всі разом:

— Та хіба ми пси?

— Нам ніхто нічого не розтолкував!..

— Ми люди невільні!..

— Повік на вас руки не здіймемо...

Цапко звелів розв'язати єгерів.

— Ідіть, куди хочете. Ви нас не рушили, ми вас не скривдимо.

Вклонилися єгері отаманові й козакам:

— Спасибі, браття! Спасибі!..

Захвилювалися, зраділи, загули!.. А один салдат, з глухими сірими очима, палко звертаючись до інших, скрикнув:

— Браття! Тікаймо з салдатської каторги на Дін, за Дніпро, на Кубань. Або в дикі гори кавказькі!.. Однаково в полку нас не помилують!.. Заб'ють, засічуть набивачами.

І тут сталося таке, що турбаївці зовсім не сподівалися. Єгері озвіріло почали зривати з себе трикутні капелюхи, мундури, пояси, бляхи, кидаючи все те у багаття. Від сукна й кlobучаних валяних капелюхів бурхнув густий смердючий чад. Вітер поніс його білими розгонистими патлами вбік від села.

Єгерям дали перебратися в старе домоткане лахміття.

За півгодини строкаті, квапливі постаті, що вже не мали в собі нічого салдатського, купками по два, по три чоловіка вийшли за царину. Хутко вони покрилися погубилися в зелені нив, що бігли до обрію.

**

— От як переламалося, пропало життя моє!.. Тепер ти знаєш все!.. Любий мій!.. І непотрібно!.. розумієш, непотрібно було забирати мене з Остапового.

Устя кінчила розказувати, очі їй весь час дивилися в землю, голос уривався, і навіть в сірому світлі смеркання було видно, як болізно палали її лиця й вуха.

Павлусь сидів поруч неї — в куточку подвір'я, на липовому кряжі, прилагодженому, щоб довбати з нього вулей, і тяжко дивився на тремтячі Устині повіки.

— А тобі тікати треба!.. — казала вона далі, помовчавши. — Біда буде! Не сьогодні, то завтра налетять на Турбаї шуляки, наїдуть москалі!..

Павлусь не спускав з Усті гарячих, потемнілих в болю поглядів і мовчав, важко дихаючи.

— Тебе тут заберуть, засудять!..

— Однаково тепер!.. — понуро махнув він рукою.

Устя звела очі. Вони були чорні, величезні від зворушення, але дивилися просто, зважливо.

— За панів смерть буде.

— Знаю.

— Через них я пропала. І ти хочеш пропасти? Чи не забагато буде?

— Мені тяжко, чом перше не забив.

— Іди в степи... Над море... Чи мало місця на світі? Сховайся куди-небудь, зникни, поки тут лютість мине...

— А ти?

Устя прикрила віями очі, одвела їх убік. Потім відповіла — дуже тихо, поволі:

— Я в Козельщину... в монастир піду...

— Зовсім?

— А що ж... Амінь мені, Павлику.

Павлусь довго мовчав. Шелестів у вишневому листі вітер, за горою багрово-жовтим крилом меркла, заходила зоря.

— От на Чорноморії купив тобі, — сказав він, напоследок, цілком несподівані слова й протяг руку.

Устя глянула і ніби опеклася: на Павлусевій долоні лежала обручка.

— Перського срібла, щирого. Ти не думай... Та подивись, не бійся.

— Бачу... — ледве чутно прошепотіла Устя.

— Візьми. Носи...

Довгі чорні вії скинулися з страхом і подивом. У Павлуса вп'ялися стривожені глухі очі:

— Навіщо вона мені?

— На те, на що перше казав. Невже я тебе одцурюся? Дай, Боже, благослови, заручимося.

І Павлусь виймав другу, таку саму срібну обручку. Сльози раптом бризнули з Устиних очей. Не ймучи собі віри, вона дивилася на Павлуса. По лицях їй текли палючі швидкі краплі. Вона їх не витирала.

Павлусь перехрестився, поцілував обручку і взяв Устю за руку, вибираючи потрібний палець.

— Ні... На палець не треба...

Вона швидко розцібнула ковнір сорочки і через голову скинула натільний хрест.

— От сюди...

Розв'язавши нитяний шнурочок, наставила кінець його. Павлусь обережно спустив обручку. Вона скотилася

до хреста й легенько брязнула. Тоді Устя знов зав'язала шнурок наділа на себе й сховала під сорочку.

— Господи, благослови на життя... і на смерть... Павлусь туго надів свою обручку.

— Промине лихо, я вернуся. Я нігде не остануся! — сказав він. — А монастир ти добре придумала. Там тобі спокійніше буде. Принаймні серце відпочине...

Устя припала йому до грудей, не перестаючи німо плакати, не то з радості, не то з жалю до себе самої.

Раптом Павлусь поривчасто підняв її обличчя.

— Слухай. А коли... коли в тебе дитина від пана буде? Просто головою об камінь!..

— Не буде... — стиснула Устя Павлусеві плечі.

— Правда?

— Місяць минув уже... Боялася я, мучилася... А тепер знаю, не буде. Коли б не знала, хіба в монастир насміла б збиратися?..

Вночі Павлусь верхи на Черкесі помчав у степи, в темряву, — на південь.

А вранці, коли підхопилося над Хоролом сонце, Устя з матір'ю і дідом Кіндратом пішла в Козельщину.

РОЗДІЛ XXIV

Як дим від пожежі летить над степовим простором, так вістка за турбаївські події облетіла всю Полтавщину. Пани пополохалися, стурбувалися, але на якийсь час почали лагідніше поводитися з своїми крпаками, щоб не довести їх до лютости, як Турбаї. Але козаки, яких козацька старшина спроквола переводила на становище крпаків, позбавляючи і землі, і вжитків, і волі, таємно шепталися поміж собою, сподіваючись на такі самі вибухи і по інших місцях. По панських садибах пішли поголоски, ніби в хлопів появилися ножі незвичайної форми з кривими загненими гачками на кінцях, щоб витягати ними нутроці, що ножі тії йдуть з Київщини та Волині через якихось таємничих мандрівних розносців і переховуються до часу, поки хлопські ватажки дадуть гасло нищити панів. Деякі пани були такі перелякані, що вже вирізували з паперу ножі, як їх уявляли собі з поголосок, і з жахом показували один одному, присягаючись, що вирізана форма відповідає справжній. Але сталевих і залізних ножів з гачками ніхто не бачив і це ще більше лякало тих, хто чекав бунтів. Влада зробилася люта й лиха, підозріло приглядалася до найменших ознак непокірности. В містах напоготові держали військо. Почалися розшуки, викази.

Турбаївських посланців другого ж дня арештували на шляху, коло перевозу через Ворсклу, й відправили в градизьку в'язницю. В ту саму в'язницю хутко посадили арештованого в Лубнях Осипа Коробку. Його судили, обвинуватили за намову до бунту й присудили покарати батогами на місці злочину, цебто в Турбаях. Але їхати туди для виконання присуду ніхто не важився, і Коробку залишили в замкненні до суду над усіма турбаївцями.

Остапівський пан Петро Федорович Базилевський, поховавши братів і сестру, збив неймовірну тривогу. Він негайно злагодився в дорогу й погнався в Петербург з величезною скаргою до цариці. Катерина передала діло всевладному керівникові державних справ — Потьомкинові. Базилевський вернувся назад і разом з іншими братами став засипати улюбленця цариці численними про-

ханнями — розшукати й покарати убійників і навіть знищити ціле село.

Потьомкин, чоловік владний, корисливий і невпинно жорстокий в здійсненні своїх моментально задуманих широких плянів, поклав скористатися з цієї нагоди, щоб збільшити своє власне багатство: він хотів викупити турбаївців у Базилевських за державні гроші й переселити на свої задніпрянські землі.

— Складіть докладний плян, — наказав він Каховському, правителеві катеринославського намісництва.

Але почався дунайський похід проти турків. Потьомкин, як головний командувач, поїхав у дієву армію до Басарабії, і турбаївська справа осталася нерозв'язана. Спадкоємці вбитих, чотири брати Базилевські, засипали урядові й судові установи скаргами, вдавалися до підкупу, використовували свої зв'язки і на всілякі інші способи бралися, щоб добитися якнайсуворішої кари Турбаям. Кінець-кінцем своєю невідступною нав'язливістю вони набридли всім, — і розгляд злочину пішов звичайним за тих часів повільним порядком.

Але найстарший Базилевський, полковник Петро Федорович, не вгавав. Він вигадував і добирав способи найлютішої й найзлішої помсти, не чекаючи на офіційну розправу за вбивство. До нього посходилися всілякі непевні люди, що шукали користи з чужої біди. Найперше з'явився в полковника Прошка — самовидець страшних турбаївських подій, потім дозорці, частина челяди і всілякі дрібні слуги, що повтрачали самопочуття своєї людської гідності.

Раз в Остапове на панський двір прийшов верткий чолов'яга і попросив доповісти панові, що хоче поговорити з ним в дуже потрібній справі.

Чолов'яга був невисокий на зріст, меткий, швидкий у речах і рудий, як вогонь. Надто блискучою, але якоюсь непевною, шахраюватою здавалася його клочкувата, скуйовджена борода. Будили незрозумілу тривогу і його голубі побігущі очі — каламутні, мишачі, — в вивернених, кровуватих, як сирове м'ясо, повіках.

Коли увійшов Базилевський, чоловік метушливо здер з голови шапчину й взяв улесливо кланятися.

— Осмілюся потурбувати ясновельможного пана полковника... Я казенний орендар Красноглазов — сами зволите бачити, прізвище маю через свої слабкі очі... В мене є плянець, винахід такий — звести ні на що село Тур-

баї, що пролило братіків ваших рідну єдиноматірню кров. Коли побажаєте, буду служити вам вірно й незрадливо. скільки добору свого розуму.

Полковник стрепенувся, пильно приглянувся, займаючись звичним зловтішним почуттям, і повів Красноглазова в кабінет. Там він почав докладно питатися за плян.

— Турбаївці, ясновельможний пане, тримаються громади, купи. Їх треба розбити. Треба ворожнечу й розбрат посіяти, щоб вони самі себе з'їли, — сквапливим, тьмяним, єхидно-услесливим тенорком заторохкотів Красноглазов.

Яким же способом?

— Е такий! Є. Дуже добрий, — кращого не придумати.

— Ну?

— Горілочка, ясновельможний пане! Горілочка. Вона, матінка, з них звірів поробить, виказів-ябед навчить і в злидні кине.

— Що ж ти, наливати їх будеш, чи що?

— Навіщо наливати? Ви тільки звіртеся на мене, пане полковнику, а я вже вмю. Я такі сіточки та сільця порозставляю, від мене не втечуть. Не турбуйтеся! Спершу, благословившись, один шинок покладу, приманю, потім — другий, а потім, як Бог pomoже, і третій. Куди підеш — скрізь шинок, скрізь п'яні веселощі. Отут і почнеться гармидер. А тоді турбаївців голіруч взяти можна.

Довго радилися Базилевський з орендарем, довго годилися за умови. Нарешті погодилися, з'єдналися, — і Красноглазов виїхав у Турбаї.

І от, наче гриби після дощу, один по одному виростало в селі шинки, вирости непомітно, серед імлі й колоту важких, глухих днів.

Вино полилося рікою, надзвичайно дешево, давалося наборг, без грошей, на майбутні врожаї й заробітки. Почалося безсоромне споювання народу. А мета в Красноглазова була своя, таємна, корислива, набувальницька він хотів завладати тими величезними багатствами, що залишилися після вбитих Базилевських — громада ховала їх в кованих скринях і в кам'яних складах, під печатями й замками. Ці багатства, як скарб, не давали йому спокою. Поволі, скрадаючись, удаючи доброзичливе нерозуміння, почав він серед п'яного гомону й гамору заходити в тихі розмови з тими, хто був бідніший та мав палкішу вдачу?

— Про кого ви бережете панське добро? Га?.. Не вже просто в рай за ощадливість стараєтеся попасти?.. — питався він глузливо. — От диваки святі! Адже приїдуть судді — все заберуть! Все відпишуть на спадкоємців..

Речі ті були, як отрута. Вони будили сумніви, хвилювали, бурили людей проти отамана, проти тих, хто в завірюсі подій визначився твердістю й розсудливістю. Деякі почали голосно висловлювати невдоволення:

— Чиє ж то справді добро в панських скринях? Хіба не наше? Хіба не нашими мозолями, не нашим потом нажили собі все те Базилевські?..

До них озивалися інші, згадуючи незниклі ще сліди панських кривд:

— Девять літ ми робили на глитаїв... Навіщо? Хоч копійку, хоч гріш який-небудь щербатий за те бачили?

— А скільки горя-знущання зазнали...

— Пам'ятаєте, як вони худобу нашу відбирали, коли нас не крепаччину почали хилити?

— Грабували, падлюки, як розбійники.

— Хто ліс наш козацький за греблею вирубав? Хіба не вони?

— А хто сіно забрав, що в копах уже на хорольській ліймі стояло?

— А церковне діло забули? Хто гроші наші в титаря тоді відібрав? Збирали на дім Божий, останню копійку несли, а цей гад, Степан Федорович, розкричався, розтупотівся і наказав оддати: „Я, мовляв, грошову кару на вас накладаю”.

— Бог дав копієчку, а чорт дірочку. От і пішла наша копієчка у чортову дірочку!..

— Я б, здається, п'ять разів його, гада, забив! — скреготав зубами Івась Маковей. — Хіба йому один раз досить?..

Чим раз більше та й більше ставало тих, хто бажав розділу панського майна.

— Та ми сами себе погубимо, товариство, коли ті гроші, як дурні, в скринях ховати будемо. Я вас питаю: начальство треба підмащувати, не скупуючи й нічого не жалуючи, щоб воно нашу справу повернуло на добре? Судові за пільгу треба платити?.. Чим ми заплатимо? З яких достатків? А тут, бачите, незліченні тисячі в руках, в своєму кулаці затиснені, — і ми їх, як собаку на сіні, або мощі якісь держимо. Хіба ж то справедливо?.. Та коли з розумом взятися, дібрати доброго способу, — ми

за ці грошики могли б так діло обернути, що зовсім ніякого суду не було б. За такі тисячі й Потьомкіна купити можна!..

Але отаман і громадські проводирі трималися свого: треба довести урядові, що турбаївці не розбійники, не злодії, не грабіжники, що вони шукають правди, що тільки безчільні збиткування й утиски, як у чорну яму, кинули їх на пролиття крові.

Тоді вночі, в-восени, молоді хлопці напали на льох, де стояли чужоземні вина, виламали двері й перепивалися, як хлющі. Чужоземних вин знайшлося небагато: другої ночі добулися до винницької комори — і пияцтво галасом, гульбощами, криками, безсоромними піснями, безглуздими бійками на цілий тиждень затопило село.

А тут саме пішли такі тривожні розмови, які зламали останню витривалість турбаївців.

З Києва дійшли чутки, що з намісницького правління збираються вперед суду післати в Турбаї військову команду, щоб перешмагати поспіль усе село. Тоді отаман Цапко відступився від свого первісного пляну і в вересні 1790 року двічі при громаді діставав з комор грошей. Ці гроші виборні старі люди під осіннє бездоріжжя двічі переносили до Києва й пересипали в чиїсь безодні, ненаситні кишені.

Так минуло два роки після убиття Базилевських.

Поволі турбаївці почали вже заспокоюватися, думаючи, що, може, вищі уряди справді зрозуміли, що самі Базилевські і підпачений від них нижній земський голтвянський суд своїм поведінням призвели до убивства. З'являлася надія, що діло заглухне, заросте бур'яном канцелярського листування й забудеться, надто після того, як великий кількатисячний хабар важко впав у надра намісницького правління.

Але в тім часі стався адміністративний переділ губернії, і Полтавщину з Турбаями приділено до нового — катеринославського намісництва. Полковник Базилевський і його три брати ще дужче почали допікати новому начальству скаргами й нагадами. Турбаївська справа знов гостро виринула на поверхню.

Громада післала двох посланців до Катеринослава. Посланці дізналися там про підступи й домагання спадкоємців Базилевських, що вимагали знести Турбаї з лиця земного і навіть саме ім'я це знищити, щоб ніхто за нього не чув і не пам'ятав. Дізналися також, що ніби Потьомкін,

наставляючи на катеринославського намісника свого прибічника Каховського, передав йому і турбаївську справу з наказом переселити село на далекі глухі землі — в безводий степ, який він мав надію з допомогою даремних робочих рук обернути в жилий край.

Іти до Потьомкіна, благи в нього захисту й скасування вироку було неможливо, бо улюбленець Катерини несподівано вмер десь у басарабських степах, — і його наказ належало тепер неодмінно виконати.

Коли посланці вернулися з цими вістями додому, село сколотилося. Стара іржа злоби хвилею знялася з глибини сердець.

— Весь рід їх подлий звести треба!.. — почали говорити вже й старі козаки. — Викорінити чисто, щоб і насіння не залишилося.

— А чого ждати?

— Палити їх з потрухом, більш ніякого рятунку нема!

В кипучому шумі зібралася громада на раду. Зажадали, щоб отаман негайно поодчиняв всі панські комори, льохи, возовні й инбари, щоб поділити майно між народом.

Отаман сам визнав:

— Несила нам правду свою довести. З цими людьми тільки кров'ю розмовляти треба.

Забрали в сільську розправу всі гроші, векселі й документи, щоб мати кошти на дальші заходи, а з незліченних замків позривали печатки, двері від комор поодчиняли нароствір, — і все майно Базилевських пішло громаді на розділ.

Аж шість день ішла дільба. Поділили все, що можна було взяти. Шуби, одежу, полотна, сукна, всілякий посуд, срібло, меблі, зброю, шкіру, хліб, хутро, солод, — до останньої дрібниці, до останньої крихітки все багате надбання рікою перейшло на село.

Не забули і самих будинків. З верхів позривали платви, крокви, дошки. Стіни, складені з бервен, розібрали. В домі поздймали вікняні рами, віконниці, двері, одвірки. Межистінки розбивали, ламали, валили на землю, обертали в сміття. За сім день від маєтку Базилевських нічого не залишилося, крім поритих куп каміння, обпаленої глини та трісок.

— От вам, собаки!.. Ви нашої загибели шукаєте, — то ми ж слідів ваших не оставимо на землі. Ціле гніздо ваше зміїне вигубимо!

В диму безсилового гніву почалися гульбощі. Панське срібло, сукна, хутра, килими, шовки й інше добро — в клунках, під полами свиток, у кишнях і всілякими іншими способами потекло в шинки Красноглазова. Орендар повеселішав і в бадьористому зворушенні метався, як огненний півень: плян його вдався, мета здійснилася. Він багатшав день від дня.

Івась Маковей ходив по шинках п'яніший за всіх. Буйний, запухлий, розхристаний, він співав диких пісень, тупотів чобітьми, пританцьовував і кричав п'яно по столах:

— Гуляй, хлопці! Пий!.. Щоб наші підківки бряжчали, а наші вороги мовчали. Ми ще й з остапівського собаки шкуру здерем...

Взимі, на Водохрещі, помер столітній Кіндрат Колубайко. Він висох, як ті мощі, і перед смертю ледве чутно остерігаюче й жалібно шепотів тонкими поморщеними губами:

— Сни бачу, сни... Пожежі. Великі ідуть вогні... Ох, пожежі... Серце моє болить, діточки. Тяжко... Погорите ви... погорите ви... погорите... Сергійку, де ти?

Сергійко після вбивства Базилевських взимі жив дома. Коли наставала весна й літо, він ішов з Калеником у степи: ходили від села до села, від слободи до слободи, від хутора до хутора і під тихий журкіт ліри співали: сліпий Каленик — теплим старечим голосом, Сергійко — глибоким чистим альтом. Виходило сильно, дуже гарно. Віяло давниною, — слухати їх збиралися натовп. Сергійко вже знав майже всі думи. І, коли поховали пожовклого, витягненого в домовині прадіда, ще дужче, ще тісніше прив'язався до Каленика.

Мандрівне життя хвилювало його волею, просторами і тими особливими думками, що так легко приходили до голови серед степів. Він переживав надзвичайні почуття, коли в якому-небудь селі, сидячи на призьбі, проти сонця, Каленик торкав струни і заспівував, а він з великою щирістю приставав своїм голосом, ніби хотів увілляти в кожне слово своє трепетне серце, що лунко билося йому в грудях. Слова жили, виростали, летіли птахами, малювали величезні картини.

Ей да на синьому морі,
На білому камені,
Там сидів сокіл ясен-білозірець...
Він низенько голову склоняє,
Жалібненько квилить-проквіляє,

На високе небо поглядає;
Ой, половина сонця місяця похмарило
Та у тьму заступило...
Не гаразд на синьому морі починає,
Зо дна моря хвиля уставає!..

Він ніби відчутно бачив і море й хмари, і ясного сокола на білому камені — і мимохіть думка і перекидалася на рідні Турбаї: здавалося, гнітючі хмари наступають на село, готові затопити його своєю чорністю й силою, а він, Сергійко, ясным соколом, біліючи крильми, сам один вилітає напроти тьми, щоб не пустити її, відігнати, відкинути.

Восени, коли розліталися від болота польові дороги, коли дощі й вітри нагнали холоди, Каленик і Сергійко, засмалені, аж чорні, верталися додому — дожидати нової весни, нових походів.

РОЗДІЛ XXV

Під час всеношної в монастирській церкві коло іконостасу горіли лямподи з кольорового київського скла — зелені й малинові. Коло чудодійного образу Божої Матері палав густий жмуток жовтих воскових свічок. Обличчя ікон проступали невиразно, ладаний дим солодким смолястим тліном плавав під склепінням, спів стихир на старовинні царгородські мотиви лунав врочисто й таємничо. І завжди ці довгі години стояння на всеношній здавалися Усті повними значення, дуже сумними і... страшними, — вони стирали почуття справжнього життя, спокійне почуття землі й потреби людських діл. Світ кудись відходив, відсувався, — оставалася тільки ніч, що оступила звідусіль монастир, та мерехтливі крапельки свічок і лямпод, як незрозумілі гасла між людиною й Богом.

І, чим довше тяглася Служба, чим сумніше текли тужні співи, тим незрозумілішим і страшнішим здавався Бог.

Більше як два роки вже ходила Устя по монастирських плитах — в чорному кафтані білиці, в чорній довгій хустці, що ззаду двома простими кутами спускалася їй мало не до пояса, — і ніяк не могла звикнути до суворого скитського уставу. В день вона працювала десь на монастирському господарстві, або в рукодільній келії, а на вечірнях і всеношних сумувала так, що не мала сили молитися.

Був кінець зими, за стінами лежали сніги, шуміла мокра віхола, на степу, по ярах, свистів у голих деревах вітер, нічна темрява летіла мутними високими полотнами, — від того невимовного хотілося теплоти, пестошів і радості.

Коли проспівали „Слава в вишніх Богу”, Устя з своєї повинності пішла гасити свічки, щоб залишити на час поки будуть читати часи, тільки лямподи, — і в притворі з лівого боку раптом побачила чоловіка в жупані з простого сірого сукна. Чоловік стояв з широко розплющеними очима, весь пориваючись до Усті, очі його мало не кричали серед шелесту чернечих поклонів. Тоненька свічка в Устиній руці здригнулася: „Павлусь”!.. І серце одразу впало кудись у гарячу яму.

Він був худий, темний, дуже зморився, але порив-

часта постать його так само, як перше, була струнка і легка.

Аж після всеношної Устя підійшла до Павлуса, Підійшла по-чернечому суворо, але не змогла приховати усміху, не змогла погасити сяйва в очах. Сказала тихо, радісно:

— Ночуй на монастирському подвір'ї. А завтра перед відправою приходь на паперть.

Тої ночі на полу монастирської гостинниці Павлусь не міг заснути. Хоч перейдені верстви стомили його, він лежав з розкритими очима і, хвилюючись, дожидав світанку. Не спала в тісній келії й Устя.

Вранці Павлусь розказав їй про своє мандрування — і не добирав досить великих і ясних слів, щоб висловити все, що йому довелося зазнати. Устя дерев'яною лопатою розчищала заметену снігом стежку до церкви.

— Був я в ляхів на Волині. В баранячий ріг нашого брата крутять, підле життя там чоловікові. Був у гайдамацьких ватажків у лісах... Смерть відусіль! Одного ляцькі пани зловили, прикрутили до дерева, а до рук смоляні квачі поприв'язували. Витягли руки по дроті до сусідніх дерев, а квачі підпалили. Квачі горіли більше як пів дня, руки по самі лікті спалило просто на вугілля... Третього дня знайшли ми його прив'язаного. Просить: „Пристрельте, братці, померти не можу...” Ходив я на Дін, на Кубань. От де воля, простір. Побував і в Задунайській Січі. Не сподобалося: турком пахне, бісурменщина кругом, вороги... Отже не можу без тебе! Зайнялося серце, просто чую, як горить отут... та й пробоем пішов до тебе! Що хочеш, роби зо мною.

— Любий... — прошепотіла Устя, не підводячи го-
ливої

— А що в нас, у Турбаях?

— До осені тихо було. Так наче зникло з панамі... А від осені ніхто не приходив. Не знаю...

— Кидай монастир!.. — уривано зашепотів Павлусь.
— Кидай зараз таки. Ходім разом у Турбаї. Давай жити почнемо...

Устя випросталася, подумала.

— Почекай, піст ще не кінчився.

— Ну то що?

Мимовільний усміх освітив Устине лице.

— Постом не вінчають, ти ж знаєш... А на Великдень прийду. Неодмінно. Аби тільки ніякого суду не було.

— Та вже як два роки не було, значить, не буде.

Бамкнув дзвін. Почався благовіст. В сніговому вогкому повітрі звуки міді полетіли густо й глибоко.

— Ну, прощай поки.. — повернулася Устя. Віднесла в келію лопату, потім поправила хустку, стріпала рукава й поли довгого кафтану і, побожно перехрестившись, пішла до церкви.

— Я буду ждати!.. — палко сказав Павлусь, коли вона виходила по східцях мимо нього.

До церкви вже сходилися з усіх келій черниці. Тому Устя відповіла тільки очима — швидко, радісно, на знак згоди, — і поклонила.

РОЗДІЛ XXVI

У березні місяці 1792 року до Турбаїв приїхав намісник Каховський: іменний указ цариці доручив йому керувати розслідуванням убивства Базилевських. Він обережно в'їжджав у село, про яке спадкоємці вбитих розголосили на сотні верстов навкруги темну, недобру славу. З Каховським, як його охорона, скакав ескадрон кінноти з списами в стременах, з шаблями за поясами.

Були ясні весняні дні. Орали поля на ярину. Обмазували сади вапном. Білили хати на Великдень. Скрізь помітний був трудовий, дбайливо-господарський рух, робота великого людського мурашника.

І це вразило Каховського, бо він сподівався побачити не мирну людність, а натовп розбійників, ватагу здичавілих запеклих злочинців. „Еге ж, важкенько їм буде покинути це призвілля!..” — думалося йому, коли коні гучно мчали карету здовж широкої турбаївської улици. „Хіба можна про це об'явити? Заб'ють...”

— Виявіть призвідників, — казав він громаді, — нехай кару приймуть ті, хто справді винен пролиття крові. Навіщо вам усім страждати?

Але турбаївці рішучо відмовилися і на оправдання нещастя, що сталося, правили одно:

— Жодного наміру убивати ми не мали. Жодних призвідників не бачили й не знаємо. Нас доняли, замучили збиткуваннями — довели до злочинства. Ми всі призвідники. Всі однаково винні.

— Не вірю!.. Дурне! — хмурився Каховський, відчуваючи, що події справді так сталися.

Але вголос суворо кричав:

— Не може ціле село бути убійниками трьох чоловіка! Виявіть злочинців без жодних відмовок.

Турбаївці присягалися, що правду кажуть. Баби плакали. Гомін умовлянь і голосіння стояв на майдані.

— Ми люди. А з нами, як з худобою, поводитися. Ми шукали волі, яка нам по закону, по праву належала, а пани в землю втоптати нас хотіли, всіляко збиткувалися. Адже ж ми жити хочемо, а не в петлю лізти.

Гомін і хвилювання чим-раз ширше розливалися по

майдані. Каховський боявся, щоб це не перейшло в новий нестриманий вибух і, встаючи, сказав:

— Намісництво знає, що в вас завжди були суперечки з вашими панами. Тому ми постановили всіх вас у наслідників Базилевських відкупити і передати в казну. Але кров — не вода! Ви не турки, не дикі ногайці — і не в безсудній землі живете. Убійники повинні прийняти кару по закону! Пришліть до мене в Катеринослав тридцять чоловіка виборних. Тут, з цілою громадою, я ні до чого не договорюся. Вибирайте негайно і то таких людей, котрі знають усе.

Підкотилася карета шестериком, устяж, — коней не розпрягали, вони стояли наготові, тут таки на майдані. Захиталися списи ескадрону — драґони про всякий випадок не сходили з коней, щоб що-хвилини бути в поготові до бою, — і Каховський поїхав.

Сухі клуби пилу знялися за загоном.

— Невчасно ти вернувся, синку... — зідхнув Павлусів батько.

РОЗДІЛ XXVII

Знепокоєні осталися Турбаї. Почуття якоїсь роз'єднаности, опрічности почало виникати в тих, хто в день убивства, за натовпом і сум'яттям, не втиснулися ні в судову хату, ні в панський дім на розправу. Їх випадково пронесло мимо крови.

— Повбивати треба було падлюк... Правда... А проте наші руки — чисті...

Ці думки з'являлися раптом, як раптом пробивається навесні по вогких місцях кропива, — вони, прикрадаючись, жалили, каламутили, будили несміливі сумніви. Але, з'явившись, негайно зникали.

— Не козацьке то діло супроти громади йти!

У Великодній понеділок прийшла з Козельщини Устя. Прийшла в чорному монастирському кафтані, але дома зараз передяглася в своє давнє дівоче вбрання, повплітала в коси стрічки, наділа намисто — і здавалося, що вона нікуди й не ходила — тільки сухіше й старше, блідіше стало її обличчя.

— Ну от... Після Великодня за тиждень і весілля справимо... — шепотіла їй увечері мати, ніжно схлипуючи з радості.

— А чого намісник раптом згадав за Турбаї?

— Адже ж служба його державна. Напише папір, пішле... А там, диви, знов кілька років мине. Коли б покарати хотіли відразу — ого!.. Тоді проти нас зразу круто повернули б, не отягалися б.

— Боюся я за Павлуся...

— Бог дасть, нічого не буде.

Але за кілька день після Великодня цілком несподівано приїхав градизький нижній суд чинити слідство й дізнання: виявилось, що справу постановили пустити повним ходом і передали для слідчого допиту в місто Градизьке, що містилося за п'ятдесят верстов од Турбаїв.

Ще пам'ятали турбаївці голтвянський земський суд, тому до градизького суду поставилися вороже, злісно, з ненавистю.

— Ну, вбили! Чого ви ще хочете? Нас уже допитував пан намісник. Ціле село вбило, ціла громада. Ну, куйте нас! Їжте! — відповідали роздратовано й зухвало.

— А навіщо ж маєток розграбували? — хилили тоді в інший бік судді. — Мусите розграбоване майно зібрати. Або заплатити спадкоємцям за все...

— Заплатити? На тім світі жаром під пуза Базилевських заплатимо. Нічого не віддамо. Жодної трісочки не вернемо! Ми дев'ять років підданські відбутки на них відбували. Нехай перше за ту роботу нам заплатять!.. А за те, що вони в нас розграбували — повідбирали, — хто має платити?.. Ви, чи що, заплатите?..

Так, нічого не добившись, градизький суд і поїхав назад.

Тоді, під захистом озброєної варті, приїхав із Катеринослава посланий від Каховського асесор Гладкий. Він об'явив те, чого не зважився об'явити сам Каховський: постанову покійного Потьомкина й теперішнього намісника про переселення.

Роздрух і ремство охопили громаду.

— Нікуди ми звідси не підем — заявили козаки твердо.

— Трупом ляжемо а не підем!

— Ця земля нашим потом і кров'ю полита, кістками дідів-прадівів укладена! Не покинем її, хоч убийте.

— Постанову ствердила імператриця, мусите виконати, — сухо заявив Гладкий.

На його обресклому повному лиці строго блиснули окуляри.

— Не може того бути!

— Брехні!

— Обмана!.. — загомоніли турбаївці.

— Не повіримо ні за що...

— Хіба можна з живими людьми так поводитися?

— Що ми барани, чи корови?

Асесор неспокійно поправив окуляри.

— Шліть виборних до намісника. Може намісник зможе як небудь полегшити вашу долю... — ухильчиво й непевно розвів він руками.

На відповідь полетіли погрозливі крики:

— Не тільки до намісника, ми до самої цариці дійдемо!

Гладкий поспішився виїхати.

Цілий вечір і цілу ніч, як на вогні, кипіли Турбаї. І на ранок поклонилися статечним, літнім козакам: Гаврилові Воронцю та Юхиму Хмарі.

— Ідіть, учиніть ласку, потрудіться, знайдіть заступу царську. Добийтеся змилування.

І того ж таки ранку Воронеж з Хмарою вийшли в далеку дорогу.

Плакали їхні жінки, провожаючи через греблю до Оболоні, віяв вітер, тривожно летіли по небу хмари. За Великим узвозом розкрилися поля, і дорога серед них простяглася, як нескінченна мотузка. Сиротливо вернулися потім жінки в притихлі, насторожені хати.

Одночасно громада рішила також послати виборних до Каховського для перемов.

— Тільки тридцять чоловіка не можна посилати, — обачно ї турботно постановили одностайно, — бо що коли їх там арештують? В пастку своїх людей пхати не годиться. Хіба можна чиновницьким словам діймати, віри? Тут він улесливим лисом крутиться, хвостом махає а там зубатим вовком скинеться...

— Правда! Досить п'яťох чоловіка.

— Вистачить!

Вибрали п'ять чоловіка.

Каховський здивувався, що мало, але був задоволений, що його таки послухалися.

— От що, козаки, — сказав він, намагаючись говорити доводливо й м'яько. — Сами знаєте, злочин ви заподіяли кричущий, нечуваний. Кара вам за те має бути страшна. Коли ви не виявите ватажків і убійників, уряд змушений буде покарати ціле село. Поспіль! Для вашої власної користи, для вашого власного рятунку прошу: виявіть злочинців! Виставте чоловіка двадцять — решті легше буде. Я сам тоді буду просити в цариці змилування.

Довго хвилювалися й говорили виборні. Знов і знов перелічували всі нестерпні труднощі життя під владою Базилевських. Умовляли Каховського не судити суворо, не губити людей марно. Після трьох днь розмов перевірилися, що виказати на кількох людей, як на злочинців, — одинокий рятунок. Коли будуть покарані тих кілька, — правосуддя задовольниться. Покарання небагатьох звільнить Турбаї від переселення. За ціну життя виказаних будуть куплені воля й прощення всім іншим.

З тим вони й повернулися в Турбаї.

РОЗДІЛ XXVIII

Сухий, душний займався день. Безвітряне повітря було жарке й глухе. На заході, понад краями землі, клуботалися тривожні, імлісті хмари. В полях поспіло, побіліло жито. Де-не-де вже звелися серед золотавого колосяного моря перші спробні копи. Настала гаряча пора життя, коли кожний день дорогий, коли треба спішитися з усієї сили зібрати вчасно хліб.

Але тихі й безлюдні — порожні були турбаївські поля. Темною тінню вступило в село страшне: треба віддати своїх, близьких, живих людей на розправу, на муки, на биття, може, на страту... І кого віддати? Кого обрати на неминучу згубу?..

Порізненими купками стояв нарід коло хати отамана Цапка. Багато людей сторопіло топталосся серед вулиці й коло своїх хатів. Важко, моторошно зростав день. Майже не було чути розмов. Як говорити про смерть? На кого виказати? Понуро горіли очі козакам. Темні, похмурі були баби, пришикли діти, — біда гнітючою ступнею настолочила груди кожному.

І раптом серед важкого безгоміння встав із призьби дід Нечай, білий, сухенький старий, підійшов тихою ходою до отамана, сказав просто:

— Пиши мене, Трохиме.

— Куди? — не зрозумів спочатку Цапко.

— Згоден за правду, за народ муку прийняти. Пожив. Буде з мене. Пиши, що я убійник, коли їм притьмом крові нашої треба...

Стало нестерпно тихо. Ніхто не взяв пера, ніхто не записав Нечая, та коли він відійшов від отамана і знов сів на призьбу, всі подивилися на нього, як на покійника. І вже темним жарким шепотом, чорним вітром полинула ця вістка від хати до хати.

— Ех, пропадати, то хоч слави здобути.. — люто тупнув ногою і плюнув Івась Маковей, голінний, очайдушний парубок, вигадько на погулянках, частий гість красноглазовських шинків. — Я ж їх, клятих, справді убивав! Коли дід Нечай іде доброхіть, я теж не зрікаюся. Гони, отамане, і мене чортам в зуби!

Івась хвацько й понуро дістав із кешені широченних

штанів люльку й закурив, опиваючись їдким димом.

— Ясю, — покликав він по хвилині, покмітивши на собі пильний нерішучий погляд свого щирого приятеля Яся Голоти. — Давай, разом покотимося. Ти ж бив?

— Ну?..

— От і все! Разом били, разом гуляли, разом катам на забавку підемо. Га? Нехай за нами хоч дівчата плачуть!..

Подивився Голота на отамана на громаду, перебіг очима по хатах, переступив з одної ноги на другу:

— Гарзд. Нехай буде так.

— От це друг!.. — міцною гарячою рукою обняв його Івась. — Тепер нам Павлуся Нестеренка умовити і наша компанія готова: хоч зараз у похід!

Чорними, великими, страшними зробилися очі в Павлуся: тут, близько, на подвір'ї, стояв він, все бачив і чув. Спустив вії. Уп'ялися, устромилися очі в землю. А в серце огнем ударило: „Устя!..”

Мовчав Павлусь. Здавалося, що кругом нього якісь стіни розсунулися. Став він усім перед очима, виділений, винесений, видний звідусіль.

— Ні, хлопці, не руште мого Павлуся... — тихо й дуже глухо сказав оддалік його батько Петро Нестеренко.

— Або що? — поволі повернув Івась голову й видивився похмуро.

— Не руште!.. Правда: всі знають, — він теж убивав. Або хто не вбивав? Так... Але в нього життя починається. Краще я з вами піду.

Заплакала, затіпалася, заголосила десь край воріт Несторенкова жінка, а Петро був дуже блідий і тихий. І, ніби виправдуючись, додав:

— Занепав я... Все одно не прошкандибаю довго...

Пекучим гудінням ішли селом імена охотників.

З Хорольського заулку, від кузні приплентався, хрипко кашляючий, слабкий Прищепа, що висох від своїх невідчепних довголітніх сухот і, безнадійно махнувши рукою, засапаний, сів поруч діда Нечая на призьбу.

— Беріть і мене, поки смерть не забрала. Задля рахунку.

Потім визвалися бездітні удівці Сурмач, Дремлюга, Марченко і молодий парубок Степура.

— Сурмач!.. — почувлися боязкі відмовляючі голоси. — Навіщо ти сам у вогонь лізеш?.. Не ходи!

Але схвильовано й роковано подивився Сурмач.

— Як же? Ну ти йди!.. Коли доводиться окуп за зміїну кров давати, значить, треба комусь іти. Ні. Чого ж... Життя моє самотнє, бурлацьке...

Жаль, якого не було сили гамувати в грудях, порушав людей на жертви за село. Здавалося, ще година такого напруження — і вже цілою низкою будуть визиватися охочі.

— Годі! — крикнув Колубайко. — Буде з них! На віщо нарід вигублювати марно...

— Годі... — ніби спам'яталася, загомонила громада.

— Давайте краще так зробимо, — казав далі Колубайко. — У нас перед убивством багато молоді змандрувало. От і скажемо, що вони — убійники. Буцім злякалися кари та й слід за ними погиб. Хто тепер може перевірити, що вони вперед того повтікали? А список з ними буде великий...

— Правда, правда!.. — з полегшенням зідхнула громада.

— Гурась утік, — почали згадувати.

— Журба.

— Келюх.

— Муха.

— Даниляк.

Налічили дванадцять чоловіка.

Увечері почалася гроза. Сліпучо займалися блискавки і глухо бурчав грім, стрясаючи небо нескінченним гудінням. Але дощу не було. Сухо блискотіли величезні простори то синього, то фіолетового світла. Гуркіт з неба котився поза далекі невидні в мороці краї обрію і стрясав землю важкими ударами. Від грози ще більша тривога й безнадія були на селі.

Ранок зійшов похмурний, сірий, в глухих низьких хмарах. Ціле село вийшло за царину провожати тих, що віддавалися в пащу безощадного закону.

— За громаду, рідні, муки прийняти лагодяться. Хотять вільність і право козацьке нам врятувати... — з важким почуттям думав кожний.

В чистих білих сорочках, як перед смертю, ішло дев'ять чоловіка серед величезної юрби. У полі за греблею, стали, — починалася вузька дорога між хвилястими стінами достиглого жита.

— Даруйте нам, коли кого скривдили чим!.. — поклонився дід Нечай.

І за ним на всі боки поклонилися всі інші.

— Нам даруйте! Нам... — зашуміли, спалахнули гіркі голоси.

— Спасибі вам, брати! Спасибі. Од серця кажу: по-вік не забудемо, — обіймав і цілував кожного отаман Цапко. — Все село, внуки й правнуки шанувати вас будуть. Не виказуйте ні на кого! Кріпиться...

— Постараємося. Поки сили стане... Коли не замордують.

І от відділилися, рушили дев'ять чоловіка. Меншали, відпливали білі сорочки. Пішли з ними два призначених провожатих — із списками. Громада стояла непорушно. Хвилі золотавого жита хутко покрили, заступили постаті, тих, що відійшли.

Глухо плакала Нестеренкова жінка. Блідий і пригноблено німий був Павлусь...

РОЗДІЛ ХХІХ

Суворо зустріло катеринославське намісницьке правління турбаївських посланців. Боязкою купкою, ніби прочани, що поприходили на богомілья, переступили вони через поріг високої канцелярії, а там уже пурхала від стола до стола гостра звістка:

— Убійники Базилевських...

— Це ті, що в Турбаях?

— Вони, вони...

— Дивіться, які злочинці!..

Доповіли Каховському. Вийшов він нервовою широкою ходою, короткозоро примружив очі і закричав тонким гордовитим голосом:

— Чого дев'ять? Де решта?.. Адже я сказав, двадцять!..

— Так що... Ваша світлосте, решта в мандрах... — сторопіло почали з'ясовувати провозаті.

— Що?... — аж соп'ятися від того зухвальства Каховський.

— Повтікали не знати куди...

— Повтікали?.. Як же ви їх провадили? Де ваша зброя? Голови постинаю!

Обличчя й шия намісникові зловісно почервоніли. Він різко махнув до вартового офіцера.

— Арештувати їх! Закувати в кайдани, падлюк

Салдати моментально схопили турбаївців, вивели у двір, загнали в велику затхлу кам'яну школу, наділи на них важкі залізні наручники і ржаві кайдани на ноги.

— Та ми не убійники! Що ви робите? Ми тільки провозаті... — плакали двоє і показували на список, що не встигли здати.

Аж другого дня розібрала канцелярія список, і провозатих звільнили. А дев'ять чоловіка, що назвали себе убійниками з наказу Каховського відправлені етапом у Градизьке, де в нижньому земському суді ішло дізнання про вбивство.

Тяжкі кайданні ланцюги. Білий світ гіркий на степових дорогах — в задуху, в спеку, в порох, коли залізо до нестерпного болю розкривавить ноги, коли сили нема

йти — і в очах чорними плямами кружляє поле й небо, а спина й плечі ниють від ударів пищальми.

Не дійшов Прищепа до Градизького, не подолав худим вихарканим від сухот тілом важкої дороги: на третьому перегоні впав, захрипів кривавою піною з рота й помер — погас, ніби недогарок свічки, збитий ударом ноги з свого місця. Тут таки, в степу, на придорожньому горбі, закопав його конвой і погнав решту далі.

Тісними високими палями — загостреними зверху, щільно уставленим бервенням — оточена була градизька тюрма; стара, трухлява, вона звелася страшним частоколом на краю маленького занепалого міста споконвіку, наче Змій Горинич коло свого городовища. Стіни тюрми майже повалилися: застарілися, почорніли, погнили. Щоб підтримати їх і не дати розсипатися до краю, повкопували знадвору товсті, дубові підпірки. Так і стояла тюрма незграбною розкорякою, ногатим павуком, ніби патлатий розбійник-каліка на милицях.

— Та ми ж цю чортову хижу під три вітри перекинемо!.. — шепнув тихо Дремлюзі Івась Маковей, перебігши блискучими очима по страшній будівлі.

Але в середині, на обгризених щурами, перегнилих підлогах, в заготованих тісних катівнях, дрімали старі, ще від часів царя Петра та його батька Олексія Михайловича, рипливі дерев'яні варстати — катівське знаряддя. І пропала, зникла очайдушна бадьорість Івася, коли болізно заметався він на рипливих варстатах.

Почалися допити. Поволі, не кваплючись, ішло дізнання. Викликали турбаївців по одному. Питалися так, ніби отруйним жалом до дна протинали, а коли не могли добитися тих відповідей, яких сподівалися, — брали на муки.

Нелюдські крики зойки билися під низькими стелями. Арештованим стромляли під пазурі цвяхи, припікали свічками п'яти, підіймали на дибу, розшарпували суглоби рук і ніг. Коли діда Нечая за уперте мовчання почепили за ноги — і, наливаючись кров'ю загойдалася над підлогою його сива голова, він почав благати про змилювання.

— Називай усіх заводіяк, усіх ватажків! — зикав на нього стряпчий, що робив дізнання.

— Не знаю! Нічого не знаю... Ой, рятуйте!..

— Кажи хто вбивав?

Від підлоги ішов важкий, трудний відгук.

— Ну?

Але мовчав дід Нечай, гамував у грудях готові ви-
хопитися імена...

— Ну гаразд! — зловісно повернувся стряпчий. — За-
чиняй двері, виходь, — наказав він підручному догляда-
чеві.

І Нечая покинули висіти до ранку.

Вночі з натуги й страшного припливу крові до го-
лови в старого полопали й драглистою слиззю повитіка-
ли по краплі очі. Вдосвіта його зняли непритомного. Аж
другого дня він очутився — з порожніми кривавими ра-
нами намість очей.

Після того випадку жах поняв усіх, і почалися обмо-
ви. На муках козаки називали одно ім'я по другому, часто
найстаріших людей, як змовників проти Базилевських і
як убійників. Зловтішні пера урядовців записували, на-
низували, лічили названі імена з старанною акуратністю.

На осінь градизький суд уже доповідав Каховському,
що названо ще п'ятдесят дев'ять чоловіка, поміж ними
і сам отаман Цапко. Каховський наказав викликати вика-
заних по двоє, по троє у Градизьке, ніби як свідків і за-
микати в тюрму.

Катування не припинялося. Новоприбулі турбаївці від
нестерпної муки обмовляли тих, хто залишився в селі,
і списки, писані тюремниками, більшали, виповняючись
буйною штучною в'яззю нових та й нових імен.

Отаман Цапко занедужав. Йому почали з'являтися
якісь привиди, він цілими днями кричав, плакав, буйнував,
але жоден тюремник не хотів вірити, що він збожеволів,
— думали, що лиш удає божевільного. Суд з тупою ра-
дістю повідомляв Каховського, що останні арештовані мо-
жуть назвати ще п'ятдесят дев'ять нових убійників, а, мо-
же, й необмежено більше.

Навіть салдати, що вартували коло тюрми, жахалися
тих жорстокостей, що творилися за перегнилими старими
стінами. Люди, надіслані з Турбаїв, підплатили тюремного
доглядача Пильнікова, і він погодився улаштувати таємне
побачення з в'язнем Дремлюгою: село, стурбоване новими
арештами, розуміло, що відбуваються обмови і хотіло
вплинути на сусід, що сиділи в тюрмі.

Вночі, коли всі спали, Пильніков викликав Дремлюгу
у двір. Було дуже темно. Вгорі невидимо летіли важкі
грудневі хмари, густими поривами бурхав гучний холод-
ний вітер. В тюремній стайні, куди Пильніков повів Дрем-

люгу, сидів загодя схований новий турбаївський отаман Кузьма Тарасенко.

— Що ж ви людей топите?.. — спитав він зачудовано й докірливо.

— Не винуйте, не кляніть нас — важко сказав Дремлюга. — Нехай простять на селі. Так мучать, що витримати не можна. І на, батька рідного і на мати скажеш. На кого хоч виказувати почнеш, тільки змилуйтеся, не мучте.

— Дуже боляче?

— Ой, Господи!.. — болізно сказав Дремлюга — і губи йому сіпалися. — Як ми досі живі, не знаю.

Тарасенко в темряві трудно й схвильовано зідхнув. Потім прошепотів ледве чутно:

— Тікати треба.

— Тікати... — погодився Дремлюга так само тихо. — Але як? Адже сторожа кругом!..

— Це наше діло. Не турбуйся. Спитай усіх потихенько. Коли не бояться спробувати, ми пришлемо з села таких людей, що до дідькової матери рознесуть це трухлю.

— Та на віщо питати?.. — гаряче припав до самого вуха Дремлюга. — Босі, по морозу, світ за очі підемо, тільки визвольте!

— Ну то попереди. А ми будемо готуватися.

Між тюрмою й Турбаями встановився майже неперериваний звязок. Тюрма стала жити нетерпляче дожданням визволення.

Нарешті все було умовлене й прилагоджене.

Вночі проти другого лютого 1793 року ватага турбаївської молоді, чоловіка сорок, з Павлусем Нестеренком на чолі, прикралися до тюрми, стараючись бути на такій відстані, щоб не помітили вартові. Неосяжна темрява гучливим вітровим морем летіла над землею. Метелиця широким сніжним бурханням біла з полів і летіла через глухий тюремний частокіл, через місто — в холодні простори степових заметів. Повагом похожали перемерзлі надвірні вартові з списками в руках, пригинаючи позакутувані голови від вітру.

Раптом у тюрмі, як було умовлено, погасло світло. Розітнувся проразливий свист Павлуся. Притиснені до землі постаті кинулися на вартових, понакидали на них ззаду мішки і вльот пов'язали, позатикавши шматинами перелякані роти. Молоді парубки вже ламали, вивертали підгнилий частокіл. Бервення тріщало, валилося. Турбаївці,

як дикі коти, кинулися на тюремний будинок, відки долинав глухий шум: там, всередині, ішла клекотюча запекла боротьба. В'язні виламували двері, били й в'язали внутрішню сторожу, зривали замки, визволяли одну камеру по одній. Хутко вся варта була повалена, скручена, знесилена, списи й пищалі в неї повідбирані, — і в'язні лявиною шугнули в ніч.

Арештованим турбаївцям були заготовлені кожухи, свитки, шапки, чоботи. На бігці, на снігу, вони одягалися й хутко зникали в імлі сипкої широкої віхоли...

РОЗДІЛ ХХХ

Люто й мстиво горіли в Турбаях оповідання про градицьку тюрму.

— Ох!.. Смерть либонь приходить... — стогнали на полах люди із звихненими і виверненими руками.

— Бодай їх земля пожерла! Звірі!

— Мучителі прокляті

Ночі були довгі, темні — і в тих, хто витерпів своїм тілом страшний біль тортурів, слова лилися, як сповідь, щоб зрозуміли біль й сусіди, що муки були понад силу, що не обмовляти не міг ніхто.

Серед тих палких оповідань багато разючого прокотилося по селі про божевільного отамана Цапка; в ніч утечі він відбився від турбаївців, заблудився, засипаний хуртовиною, в снігових заметах і замерз у степу.

Його знайшли за тиждень за десять верст від села, тіло його пооб'їдали вовки. На похорони Цапка зібралася вся громада — і малі і старі. І в гнітючій тиші страшну домовину засипали замерзлими грудками землі.

Село пригноблено затаїлося. Спокійного життя не стало. Здавалося: летять Турбаї на крижині в повідь — в якусь неминучу нурту — і несила врятуватися.

А в Градицькому і в Катеринославі тим часом приголомшена влада не знала, як безпощадніше й лютіше покарати втікачів. Суд з переполоху не зразу дав знати Каховському про розгром тюрми: аж за кілька днів виїхали перелякані земський справник і стряпчий, щоб зробити особисто доповідь намісникові. Каховський не стямився з скаженого гніву, стукав кулаками по столі, лаяв справника, стряпчого і цілий градицький суд за м'яккість, за недостатню обачність, за безглузду охорону. Він негайно вирядив до Петербурга післанця з докладним звідомленням про події, просячи царицю дозволити ввести в Турбаї військо для покарання.

Цариця дозволила — і шістнадцятого квітня підписала про це спеціальний указ на ім'я Каховського.

За місяць, в середині травня, коли післанець з указом вернувся до Катеринослава, Каховський відрядив у Турбаї батальон Бузького єгерського полку і дві сотні донських козаків під командою секунд-майора Карпова. Кар-

пов був відомий в намісництві ще з часів Потьомкіна своїми очайдушними гульбощами і нечуванним полюванням на старців. Перед переїздом цариці йому доручили вигнати з Новоросії й Криму всіх старців, бо Катерині досить було тільки побачити їх, щоб спалахнути гнівом. Карпов з небувалою запопадливістю заходився коло того, хапав старців поодинці, збирав кілька десятків, потім вигонив у поле, примушував бігти і пускав нездогін турми хортів. Люди бігли, трусячи лахміття, а пси, розсатанівши, часом загризли їх на смерть. І по кількох тижнях такого цькування старці, справді, зникли, а Карпова прозвали приятелі жартома „старчоґоном таврійським і новоросійським”.

— Додержуйте найбільшої таємниці, майоре, — наповідав Каховський Карпову перед виїздом.

— Слухаю.

— Пам'ятайте: ніхто не повинен знати в селі, чого ви прийшли, бо спалахне кривавий бунт. Беріться на хитрощі. От вам спис найзапекліших ватажків, яких треба виловити, щоб там не знати що. Додайте до списа їхнього теперішнього отамана. Придумайте, що хочете, але ватажки повинні бути тут. Бо як ні, то я не дозволю вам вернутися.

— Розумію. Буде виконане.

— Ще раз кажу: таємниця, хитрощі, розпорядливість і безошадність!

— Слухаю...

Пахучими білими кетягами зацвітали в садах коло хат акації, коли на польовій дорозі, за греблею через Хорол, показався під Турбаями загін секунд-майора Карпова. Загін став на опочивок і вислав до отамана Тарасенка двох москалів-провіянтників.

— Чи не візьмуться ваші баби нам хліба для заґону напекти? — спитали вони. — Ми грішми платимо, не на дурничку.

— А що то за військо? — поцікавився Тарасенко трохи струбовано. — Куди простуєте,

— Та в Гадяче — на маневри. В нас що-літа маневри.

— Що ж, можна буде... — заспокоївшись, відказав Тарасенко. — Зараз пішлю сповістити. Чом не візьмуться — візьмуться.

— А чи не можна тим часом на печений роздобути? Нам хоч на обід, на вечерю та на ранок, поки свіжий поспіє.

— Можна.

— То нехай несуть просто в табор, хто хоче. Там і гроші скарбник заплатить.

Потяглися баби з боханцями в табор за греблю, понесли під вишиваними мережаними рушниками важкі повні хліби. І хутко верталися з грішми.

— Добре платять, дивіться: новенькими гривнями дають! — розказували тим, кого зустрічали. — Кажуть, що худобу теж купують. Ніби то сходиться їх там коло Гадячого ціла армія — то потребують харчів.

Потім прийшов до отамана вістовець.

— Командир просить тебе прийти до табору: за пасовища, підводи й дрова поговорити треба.

— Гаразд. Прийду.

Коло хати Гната Колубайка теж з'явився москаль.

— Кажуть, що в тебе худоба продажна є. Зайди-но до командира. Може продаси, або підряд візьмеш поставити.

З тим самим другий москаль постукав у вікно до Грицяя.

За годину, надіючись заробити або добре продати що-небудь, до табору зійшлося багато народу. Коли секунд-майор з сторонніх розпитів та розмов перевірився, що серед тих, що походилися, є всі особи, яких назвав Каховський, він раптом скомандував до заздалегідь попередженої роти єгерів:

— Оточай!..

Москалі, наставивши перед себе списи, кільцем обхопили турбаївців, збили їх, стиснули в тісну купку. Ніхто й не спам'ятався, так несподівано все сталося. Негайно вихопили десять найвпливовіших у селі людей.

Серед них попали Тарасенко, Колубайко, Грицай, Степура, Івась Маковей і Павлусь Нестеренко. Їх пов'язали, як полонеників, кинули на порожні обозні вози, міцними мотузками попрिकручували до полудрабків.

Загін негайно знявся і пішов до Градизького, де на той час стару тюрму полагодили, направили, залатали міцними дубовими латками.

Турбаям як голову відтяли. Збентеження й жах увійшли до кожної хати. Жінки й діти арештованих плакали. Устя в страху утікала в поле, на Лису гору, або через Великий узвіз на могили. Серце їй знемагало на розпач й безпорадність.

Сергійко палав, як у пропасниці. Мати його невтішно плакала, а він тільки побілів і скулився та очі спускав до землі від страждання, що палало в них, та гострого затаєного вогню.

Чорні дні тривоги полетіли над Турбаями.

РОЗДІЛ XXXI

Минуло два місяці. Розгорнулося гаряче врожайне літо. В полях жали важку дорідну пшеницю, косили вівса. Суховії з півдня й південного заходу гнали небом легкі ясні хмаринки.

І от, одинадцятого липня знов закурилася густим пилом дорога до Турбаїв, забилися візницькі казенні балабончики, приїхав нижній градизький повітовий суд. Приїхав у збільшеному складі — для великих і остаточних справ. А за судом, дрібно й погрозово вибиваючи в барабани, увійшли до села москалі.

Знов почалися допити, дізнання, залякування. Наказали позбирати й позносити в одно місце все награбоване майно Базилевських до останньої нитки. Але за чотири роки майже нічого не лишилося цілого. Знесли тільки поламані і ні до чого не придатні речі: обідрані канапи, безногі крісла, стільці, пообрізувані на чверть двері від покоїв, надламані осі, погнуті й покривлені ресори, маточини, побиті столики, шматки люстер і понівечені частини ліжок. Суд спершу все пильно списував, та коли побачив, що набираються тільки купи попсованих речей, перестав записувати й приймати. Рішили на повернення майна покласти хрест. Але за те ще суворіше й напасливіше заходилися виявляти призвідників убивства.

Тільки в розправі, на диво судові, знайшлися справжні цінності. Векселів на п'ятдесят вісім тисяч карбованців, шість тисяч готівкою і дванадцять скринь з усілякими дорогими речами: сріблом, посудом, одежею, хутрами, білизною, добірною бакалією. Все те ще хоронила й берегла турбаївська громада. Виявилось, що всі векселі підписували місцеві повітові й київські урядовці, що колись жадібно брали грошей в Базилевських. Самих векселів радника Корбе знайшли на десять з половиною тисяч карбованців.

— Ех, не довелося нам покористуватися!.. — заздрісно зідхали деякі члени суду, коли залишалися на самоті один з одним.

— Нічого, — потішали інші. — З тих шости тисяч постараємося спадкоємцям не більш як на понюх табаки віддати. Поділимося!.. Аби вимкнути відси щасливо.

— Але що то за дурні! Поміркуйте: досі ховали гроші. Га?.. Аж не йметься віри!

— Захтіли в хлопів розуму шукати.

— Ну й лихі ж вони тепер!

— О, можуть з нами все, що хотіти, зробити...

Судді боялися стихійного народнього гніву, і на силу москалів, введених у село, мало убезпечалися: коли б стався бунт, загін не здолав би боронитися, і був би моментально роззброєний.

Кінчив суд дізнання, полічив докази, імена, — і страшні вивів наслідки: на грубому, шерстко-голубому папері дрібні пера урядовців виписали:

— Триста дев'яносто дев'ять душ завдати в тюрму.

Призначили день. Озброєні поставали москалі коло кожної хати. Прочитав суд постанову про арешт. Ніби мертвою водою людей обприскали. Настав рішучий, нестерпно гострий момент: смертельним громом могла зірватися буря розпачу. Але... почувся плач, задзвенів багатоголосий зойк, забилися, захлинаючись, голосіння.

Москалі за списком повідділяли тих, кого мали арештувати. Жорстоким сухим тріскотом задріботіли барабани.

— Марш! — розітнулася команда.

Заколихалася, заштовхалася, загула юрба. Москалі суцільним кільцем оточили її й погнали: половину в Градизьке, половину до Катеринослава, бо градизька тюрма, за тіснотою, не могла всіх умістити. Судді посідали на вози. Зателенькали, забилися візницькі балабончики. Густим тупотінням поплутаних, нерівних кроків загула дорога.

В Градизькому судді, як про незвичайне, нез'ясоване чудо, розказували, що вони цілі й невронені виїхали з бунтівливого села.

А в Турбаях настав глухий і страшний час безнадії. Ніби перед близькими похоронами, суворо понасуплювалися посирочені хати, потемніли люди, зловісна тінь близьких бід придушила життя.

В кінці серпня за мостом через річку Псьол по дорозі в Голтву знайшли в осиковому переліску труп радника Корбе. Він висів на старій осиці посеред двох повішених псів, витягнений і синій, а над головою йому була прибита дошка з кривим чорним написом: „Три пси”.

За кілька день до градизького суду доброхіть з'явився Келюх.

— Беріть і мене, я своє зробив, — заявив він загадково.

— Що зробив? — почали його допитуватися.

— Про те не вам знати, панове судді.

— Признавайся, бо зле буде!

Келюх глузливо й злісно блиснув понурими очима.

— Та вже коли сам прийшов, значить нічого не боюся. Що ж мене дурно лякаєте? Просто померти хочу разом з своїми сусідами вам на радість. Тільки й того!..

**

Відшуміла мокра гнила осінь. Обсипалося останнє, холодне, мерзле від морозів листя з дерев. Полетіли хвиські снігові вітри — з гудючими сліпими віхолами, з глибокими заметами. З'явилися в полях величезні турми голодних вовків. Настала палюча, сутужна зима.

І серед тої зими, тридцять першого січня 1794 року, морозяного колючого дня в Градизькому, в великому, низькому, запльованому приказному будинку стався суд над турбаївцями.

За дубовим столом відбулося спільне засідання повітового земського суду і нижньої розправи. Позад суддів, на стіні, вивишався гордовито усміхнений щасливий портрет цариці Катерини. Перед головою в позолочуваній рамі стояло тригранчасте люстро — символ справедливості й безсторонності, над яким сухо розпростер сяйні золоті крила двоголовий орел з роззявленими, неситими па-

ишеп

Судова заля не могла вмістити всіх підсудних: частину їх так і не пригнали з катеринославської тюрми, а ті, що стояли перед судом, як поле, побите градом, оточені частоколом салдатських багнетів, були бліді, змучені й пригноблені своєю рокованістю.

Монотонно, якимось гугнявим, нудким голосом читали нескінченний акт обвинувачення. Повагом, з нещирими казенними формальностями волоклася розправа. Ставили питання ніби для того, щоб з'ясувати: винен чи невинен підсудний, хоч усе вже наперед було вирішене й зважене на мертвій чиновницькій вазі.

І, нарешті, увечері, коли морозяний туман синьою сутінню заглушив денне світло, суд, серед гнітючого жаху й тиші, оголосив вирок: отаман Тарасенко, Гнат Колубайко. Семен Грицай, Степура, Івась Маковей, Келюх і Павлусь Нестеренко були засуджені на смерть через повішен-

ня, післанці до цариці: Гаврило Воронець і Юхим Хмара, а з ними ще сорок чоловіка — на биття батогом, сто тридцять чотири чоловіка — на кару канчуками, двісті двадцять вісім виправдано.

РОЗДІЛ XXXII

Гучно стукотіли сокирами на кінській торговиці в Градизькому, сквапливо тесали дошки й бруси, дзенькали пилками, вирубували зачепи, видовбували жолобки й замки, лагодили довгі соснові лати, аж летіли тріски, — то великими хрусткими, то короткими бризками. Страшний то був стукіт. Проразливо яскраво білили сирові шматки трісок. Скулилося, пустіше стало маленьке захиріле місто. Широким небувалим полем будували в нім видний звідусіль поміст з двома високими шибеницями по боках, щоб виконати присуд над турбаївцями. Своїми поперечками шибениці були звернені до ешафоту, щоб кат міг вішати не з землі, а з помосту.

Кару призначили на неділю, третього березня, при сході сонця.

Вже широко розтавало скрізь. Оголіла з-під снігу земля, розлізлися дороги, весняною вогкістю повіяв вітер. По розмерзлій чорній землі, по густому холодному болоту майже всі Турбаї прийшли в Градизьке. Прийшли десятки інших сіл та хуторів, — багато клекотющих тисяч зібралося на день кари в місто. І вже вдосвіта ярмаркова кінська торговиця була повна.

День свінув, по-весняному вогкий, з густим холодним вітром, — в швидких тривожних хмарах. Білий тесовий поміст оточали єгері, драгуни. Драгуни з списами коло стремен стояли і по кутках площі — цілком готові до бою, про всякий випадок. Серед помосту темною плямою стирчала стара дубова кобила для тих, кого мали сікти батоном або канчуками.

Стиснені звідусіль юрбою, Сергійко з матір'ю намагалися як-найближче протиснутися до помосту, щоб в-останнє попрощатися з рідними очима, щоб в-останнє побачити й назавжди запам'ятати єдине, кохане обличчя. За ними протовплювалася Устя — бліда, худа, змарніла. Тут були й Івась з Оксаною і Грицаєва жона. Всі вони позапухали від сліз, помутилися з жалю. Сергійко, відколи арештували батька, тяжко занепав. Очі йому горіли мутно й страшно з безмовним криком. Просто перед ним, за ешафотом, за шибеницями, німою марою виднів оддалік міський градизький собор. І проти того обмарного ви-

дива страшно з поперечок-шибениць висіло сім мотузяних зашморгів. Мотузки звільна колихалися, гойдалися од вітру.

Ніби маком, засіялася торговиця людьми, але не гула, не клекотіла гомоном мови й голосів, — лиш затаєно шелестіла шепотами, зідханням, схлипуванням.

Раптом холодним, незвичайно виразним, сухим тріскотом задріботіли барабани. З тюрми під великим конвоюм привели засуджених. На поміст вийшов чорнобородий, смуглявий, аж чорний, циган в червоній сорочці, з позакачуваними по лікті рукавами, в шкіряному рудявому фартусі.

— Кат!.. Кат !.. — вітром перелетіло по юрбі.

Циган діловито оглянув кобилу, швидким дотиком порушав злагоджену купу сухих батогів із сириці, потягнув зашморги шибениць, підсмикнув вище їх гудзи і, блискотючи жовтими білками очей, з нахабною лютістю оглянув площу. В зухвальстві його диких рухів був виклик, упевненість в своїм жахнім майстерстві. Він відчував, що тепер він головна дієва особа, що багато тисяч очей дивляться тільки на нього, — і це хвилювало його, як актора.

Звели на поміст засуджених. Обличчя їм були темні, землясті, бездушні, як застигли машкари. Павлусь розглянувся кругом себе і раптом заздрів в гущі облич повні розпачу очі Усті. Зійшов по сходах стряпчий. За ним, не відступаючись, ішов судовий служебник.

Коротко, уривано, всього на кілька секунд знов затріскотів барабан. Потім стряпчий вийшов наперед і голосно, на цілу площу, прочитав вирок. Стало тихо, як у підземеллю. Чути було тільки легкий подув вітру.

Стряпчий, вичекавши хвилину, додав:

— З великої ласки своєї імператриця Катерина Олексівна замінила смертну кару сімом засудженим бунтівникам на биття батогом по сорок ударів кожному, з тавруванням і засланням в каторжні роботи навіки. Кат має скінчити биття сто восьмидесяти трьох злочинних турбаївців протягом тижня, чинячи карання що-дня від сходу сонця до заходу.

Тоді служитель суду скрикнув, ніби навідлі вдарив: — Починай!..

Чорна тиша знов випила всю площу.

Підручні кати підбігли до Грицяя і, вльот здерши з одеревілого тіла сорочку, підтягли Семена до кобили.

В грубій дошці було три отвори: два на руки, один на голову. Підручні просунули крізь дошки Грицаєві руки й голову, тручаючи розчепіреними пальцями перелякану потилицю. Руки зв'язали ремінем і ремінем прикрутили до них шию. З другого боку дошки вся спина Грицаєва мимохіть випнулася опуклим мостом.

Кат взяв з купи довгий батіг з цупкої сириці, розправляючи, просмикнув ремінь крізь кулак, помахав батогом у повітрі, пристосовуючись до довжини, ваги й пужална. Потім одійшов на кілька кроків від кобили, по-котячи пригнув дику кучеряву голову, з гортанним покриком махнув батогом угору — невидимим гузуватим кільцем обчеркнув коло — і, скочивши вперед, ударив так сильно, що розітнувся гарячий свист від ременя. Грицай охнув... Від пліч до пояса, здовж усієї спини бризнула з ментально набіглою червоною кров'ю. Циган знов відступив від кобили, знов махнув батогом і, підбігаючи, знов ударив. Коло першого криваво визначився другий рубець, і Грицай закричав від нестерпного болю.

Після десятого удару батіг зробився мокрий від крові. Кат жбурнув його вбік і взяв свіжий — цупкий, сухий, кальоний. Грицай уже кричав жаским нелюдським голо-сом.

Грицаїха билася в юрбі в істеричному плачу. Івась і Оксана, в сльозах, металися, як ранені пташенята.

На дев'ятнадцятому ударі Грицай позбувся голосу і почав придушено хрипіти. М'ясо й шкіра на його спині висіли шматками. З величезної суцільної рани цюрком текла яскрава кров. По двадцятому ударі циган перемінів батіг. Хутко Грицай замовк. Батіг свистів по безмовному німому тілу.

По двадцять восьмим ударі, подручні підбігли до кобили, прислухаючись до Грицаєва, порушали й почали швидко вив'язувати й витягати його з дошки.

— Забив!..

— Кінчився!..

— Помер!.. — гудіння, страхом, ремством покотилося по юрбі.

— От тобі й змилювання вийшло!

— Замінили страту.

Грицаєва покладали тут таки на помості, осторонь, горілиць. Лице було синє, страшне, мертво.

Стряпчий підійшов до ката і, нахилившись до вуха,

щось швидко сказав. Циган незадоволено здвигнув плечем і згідно відвернувся.

Другого до кобили прив'язали отамана Тарасенка. Він довго кріпився й старався мовчати. Але рубці як червоні мотузки, вибивалися, набігали йому на спині — і на дев'ятому ударі він закричав так само страшно як і Грицай.

Циган бив з запалом і понурим азартом, тішачись влучністю і спритністю своїх ударів. Після п'ятнадцятого удару він перемінив розмоклий, зовсім розм'який батіг. Коли відлічили сороковий удар, служебник крикнув:

— Годі!..

Це значило: „Кінець. Злочинець дістав, скільки йому належало”.

Тарасенка розв'язали. Він не годен був стояти на ногах і, як мішок, безкостяно повалився на поміст. Кат до вогню розпik на грані в жаровні залізне тавро з великою літерою „Б” — першою літерою слова „бунтівник”, — і тісно прибив палючий знак Тарасенкові до чола. Тріскотливо зашипіло м'ясо, густими змійками пішов, заклоботався пригорілий дим.

Третнього прив'язали Гната Колубайку. Циган щось крикнув до своїх підручних. Ті метнулися до кошика, що стояв збоку, й подали штоф горілки. Циган наляв повну склянку, закинув голову і випив, наче воду. Потім взяв батіг.

— Тату!.. Тату!.. — розпачливо, проразливо, з жахом закричав Сергійко. — Тату..

Площа сколихнулася. Юрба загула, захвилювалася, заклекотіла.

Устя стиснулася й змертвіла.

Палючо свиснув батіг. Виступила кров і потекла по спині здовж ребер.

— Тату!.. — несамовито забився дзигою Сергійко.

Люди, що стояли поблизу, відхитнулися, роздалися. Сергійко крутився по землі в буйному переході. Лице йому натужно посиніло, очі закотилися під чоло, з рота біла піна. Мати безтямно захиталася і, ловлячись руками повітря, впала поруч, як повалений вітром сніп.

Удари батоном розкровили всю спину Гнатові. Рубці не набігали, а йшли вглиб, ніби ремінь до кісток вирізував шкіру з м'ясом. Колубайко не кричав, — він глухо хрипів та охкав, задихаючись з болем.

На площі знявся лемент. В різних кінцях голосили.

заходили і, як крикливиці, скрикували баби.

— Годі!.. — відлічив судовий служебник сорок ударів.

Колубайка відв'язали й кинули на поміст побіля Тарасенка. Кат з шипучим тріскотом і димом вдавив йому в чоло розпечене тавро.

Черга дійшла до Павлуся Нестеренка. Коли підручні скинули з нього кайдани, він раптом розгорнувся, на млі ока підтрутив їх і вергся на ката. Циган з несподіванки і від розмашного удару кулаком по лиці гойднувся і впав. Настало хвилинне замішання. Павлусь метнувся на край ешафоту й скочив у натовп.

— А-ах!.. — перелетіло по площі.

Натовп спершу відсахнувся, потім замкнувся, щось коловертнем заворушилося, закрутилося в його гущі, хвили, розтікаючись, пішли в один бік, потім у другий, в третій і раптом все затихло, завмерло.

На ешафоті була хвилина, коли ніхто не міг спам'ятатися. Але негайно прожогом кинулися обидва підручних молодих циганів і кілька москалів з варті. Вони стрибнули вниз, між приголомшену людську масу, — цигани легко й гнучко, москалі важко, незграбно, сторопіло. Кат зірвався на ноги. Але тут шарпнувся Івась Маковей і, як був, з кайданами на руках порвався в протилежний бік. Чоловіка шість конвою скочили за ним. Весь білий, як мрець, в розпачі, в смертельнім страху, Маковей продирався вперед, важко дихаючи, пірнаючи, пригинаючись, грудьми налітаючи на тих, хто не встиг відступити.

З ешафоту закричали. Конвойні єгері почали стріляти в повітря. Драгуни по краях площі теж зняли стрілянину і стали тісно стіною. Юрба перед Маковеем розступалася ворітьми. Але, розлючено розкидаючи нарід, в ті ворота негайно вдиралися єгері. Один, загарчавши по вовчому, схопив Івася за плече, підбігла решта — і збили, змісили зловленого на землю. Клубок озвірених тіл закрутився під ногами стиснених людей. Маковея потаскали до ешафоту. Він видирався, кусався, бився. Його волоком втягли по сходах наверх, здерли з тіла сорочку, а руки й голову, немилосердно ламлючи й згинаючи, прикрутили до кобили.

Кат вище засукав рукава й почав шмагати огненно, з мстивим роз'ярням. Бризки крові й м'яса полетіли на поміст. Все тіло заллялося червоними патьоками: батіг рвав, шарпав, витинав живу м'якоту до кісток, як шуляк.

По одинадцятому ударі Івась Маковей був мертвий. Але кат бив його й мертвого.

Підручні цигани й конвойні, що кинулися разом з ними, гасали в юрбі, металися з одного боку в другий, кидалися на кожну непевну людину, пробивалися крізь неприємно стиснені купки, метушливо присідали, заглядаючи, чи не ховається втікач унизу, коло ніг, але Павлуся нігде не було, наче під ним земля запалася. Хутко кат покликав своїх підручних на ешафот. Тоді з ешафоту вислали в юрбу десять додаткових егерів і трьох тюремних доглядачів, що добре знали Павлуся в лице. Шукали до вечора, та без жодних наслідків. Тільки в тім кінці площі, де людські юрби притикали до собору, знайшли діда в самій сорочці, без свитки й без шапки, посинілого з холоду. Дід плутано поясняв, що він вийшов з свого двору на хвилинку — подивитися на небачене видовище й тому не одягся, що його помилкою загнали з вулиці в юрбу драгуни. Та, коли звеліли, щоб старий показав хату, відки він вийшов, він не міг того зробити.

— Набити колодки на руки й на ноги і тримати в тюрмі, поки знайдеться Нестеренко! — наказав стряпчий.

Під кінець першого дня, до червоного вітряного заходу, одшмагали сімнадцять чоловіка. Циган змокрів, розпарився, помутнів і почав хитатися від утоми й горілки: не вважаючи на свою віртуозну вправність, він устигав робити протягом бойової години не більше, як тридцять п'ять, сорок ударів.

Тоді з наказу стряпчого на край помосту вийшов барабанщик і почав бити тривогу. Обірвавши сухе гучне дріботання, він завмер, як статуя, — і в тиші, що по тім настала, на цілу площу закричав стряпчий:

— Серед вас укрився зухвалий злочинець, що знехтував волею імператриці. Він мусить бути негайно виявлений! Чуєте? Оповіщаю сто карбованців нагороди тому, що виявить утікача.

Мовчанка перейшла по площі.

— Сто карбованців щирого срібла!.. Хто хоче взяти?

Зупинилися, погасли навіть найтихіші розмови. Хвилини стали неймовірно великі, довгі.

— Я жду! — заохотливо повернувся на помості стряпчий.

Але ніхто не озвався. З усіх боків площі до ешафоту ішла недобра понура тиша.

— Ага, от як?.. — розгнівався тоді стряпчий. — По-

ставити п'ятдесят єгерів шпалерами! От там, від вулиці. Зробити живі ворота. Коло воріт стати досвідченим людям з тюрми. З площі нігде нікого не пускати. Тільки через ті ворота!

Єгері вишикувалися на показаному місці. Коло них двома купками злагодилися тюремні доглядачі й сторожі. Вони почали пропускати людей поодинці, хижо приглядаючись до кожного.

Пропускання ішло поволі. Були запинки, непорозуміння, штовханина, тискнява. В юрбі знялося ремство.

— Що ж ми, до ночі стояти тут будемо?

— Не розмовляти! — гримали на кричущих драгуни.

Почало сутеніти. Незадоволення й озлість збільшилися. Говір, уже не замовкаючи, перекочувався по площі. Юрба в різних кінцях почала прориватися крізь коло драгунів. Драгуни кричали, лаялися, били тих, хто пробивався, ратищами списів, хльостали нагаями, хто підступав, але те мало помагало. Аж коли стряпчий наказав в утікачів стріляти, юрба трохи втихомирилася й принишкла.

Коли пішов з площі останній чоловік, було вже майже зовсім темно. Тюремні доглядачі затримали шість молодих парубків, подібних на Павлуся Нестеренка, але в тюрмі, після пильного огляду й допитів виявилось, що Павлуся серед них не було.

Вранці другого дня, до сходу сонця, перед початком продовження кари на кінській торговиці, стало відомо, що вночі в тюрмі померли від ран Гнат Колубайко та синьоокий смоляр Степура. Розповідали також, що Грицаїха збожеволіла і, дико заводячи, втекла в мокрий весняний степ, а Сергійко метався непритомний в огні шаленої гарячки...

Але найбільше розмов і поговору було за несподіване зникнення Усті. Після того, як Павлусь скочив з ешафоту і пропав у натовпі, її вже ніхто не бачив.

РОЗДІЛ XXXIII

Поки сходили кров'ю і обростали струпами в градизькій тюрмі на бруднім полу покарані батогоми турбаївці, поки обливалися слізьми посирочені хати, брати Базилевські торгувалися з намісником Каховським. Базилевські хотіли, щоб казна викупила в них усіх турбаївців по п'ятдесят рублів за кожную мужську душу, не лічачи жінок і дітей. Каховський давав тільки по сорок. Довго сперечалися, наводячи найкрасномовніші докази, але жодна сторона не хотіла нічим поступитися. Наостаток погодилися на сорок п'ять карбованців. Та виявилось, що в намісництві не було стільки готових грошей, щоб зразу розплатитися: Базилевським належало понад п'ятдесят тисяч карбованців.

Почалися нові переговори. Нарешті брати погодилися одержати частину суми таврійською сіллю, яку вони мали надію добре продати в себе на Полтавщині і в Києві. Тим часом вони невтомно намагалися, щоб не тільки переселити, але й цілком без сліду знищити Турбаї. В проханні на ім'я цариці брати писали:

„Села Турбаї навіть і назву покійно благаємо вашу імператорську величність стрибити, і не бути більше на тім місці ніякому житлу, бо полите воно кров'ю”.

До цього прохання намісник Каховський додав широко свій висновок, — і клопотання Базилевських було задоволене. Катерина владним розгонистим письмом написала на білих берегах паперу: „Быть по сему, дабы иным не повадно было”.

Діставши наказ цариці, катеринославське намісництво рішило частину турбаївців розселити окремими родинами коло Перекопу — в Чорній долині, в Чаплинці, коло урочища Буркут, а Колончаку й Чалбасах, — а другу частину — між Богом і Дністром, у селах Ясках і Біляївці: громаду хотіли роздерти на шматки, щоб ще більш знесилити її, щоб зовсім погасити й розсіяти дух непокірливості. І знов післали в Турбаї батальйон егерів з двома сотнями донських козаків, — тепер уже для того, щоб наглядати за переселенням і конвоювати в дорозі.

Увечері другого квітня загін підійшов до села. Москалі понапинали намети, наклали вогонь. У хатах ніхто

не світив світла. З темряви, з гущі сторожко притихлого людського житла було моторошно видно димне світло від огнищ по всій околиці: здавалося, підступило і стало облогою дике татарське або половецьке військо.

Вранці в вулицю в'їхав невеликий кінний загін. Попереду грав гнідим дончаком той самий „старчогон таврійський і новоросійський”, секунд-майор Карпов, що його зрадницькі підступи турбаївці знали добре. Він оголосив наказ про переселення.

— Збирайте ваше манаття, складайтеся, пакуйтеся. Та швидче! Без гаяння! За п'ять день виходимо.

— Ваша вельможносте, та ми ж сіяти почали...

— Що? Ніякої сівби! Нагаями буду розганяти з поля!

— Невже пропадати хлібові? Змилуйтеся! Адже ж у нас і озимина є, — що в-осени засіяли.

— Це не моє діло.

— Але ж то хліб... Насіння висіяне, — з землі його тепер не виймеш... А без хліба що?.. Без хліба ми з голоду погинемо...

Знати нічого не хочу! — кричав Карпов. — За п'ять день маєте бути готові.

Загін для остраху проїхався від краю до краю села і вернувся до своїх наметів.

Громада післала до Карпова старих людей просити вільготи.

Карпов довго задавався і пиндючився і нарешті погодився залишити до жнив — зібрати хліб тільки тридцять родин: п'ятнадцять від перекопської партії і п'ятнадцять від надбужанської і дністрянської. Тоді старі вказали на одну дуже велику перешкоду: п'ятдесят шість чоловіка турбаївців, виправданих судом, ще досі сиділи в тюрмі в Катеринославі, і коли переселяться, то не знати, що робити з їх жінками й дітьми... Окрім того, щось із тридцять турбаївців порозходились по всіляких місцях у найми, — в них теж сім'ї пооставалися. Що з ними робити?

Як тонучий і бритви хапається, громада хапалася кожної приключки, кожної перешкоди, щоб відтягти, відсунути переселення з рідного місця. Карпов післав гінця до Каховського за вказівками. Каховський звелів негайно звільнити з тюрми і відправити в Турбаї забутих арештованих. Сім'ї тих що порозходилися по наймах, наказав переселенцям забрати з собою, щоб тим примусити відсутніх зібратися, не гаючись. При тім останній, крайній день виходу намісник призначив на 17-го травня.

Смуток і безнадія обняли турбаївців. Люди стали як тіні. Гірко дивилися вони на свої хати, на сади, городи, левади, поля, на тихий Хорол, що ніби тісними обіймами обгорнув село, і не могли уявити собі останнього дня, не могли погодитися з думкою, що все те мусять покинути навіки.

— Попереджаю, — нахвалявся Карпов, — коли не вийдете сімнадцятого, я скажу стріляти на село.

От настало й сімнадцяте травня. Тихо, німо стояли Турбаї. Жоден чоловік не вийшов з хати. Ніхто не зрядив воза у дорогу.

— Ну чекайте ж!.. — кричав і лаявся Карпов, оббігаючи баским дончаком улицю від хати до хати.

Увечері й цілу ніч, як неминучий присуд, зловісно горіли в околиці салдатські багаття. В розпачі й ваганні, в німій беспорядності чекало своєї долі село, ще таки невиразно надіючись на щось, на якесь чудо, як засуджений на смерть до останньої секунди жде наказу про помилування.

Вранці Карпов увійшов із загоном у село і звелів москалям розсипатися по дворах.

— Зараз запрягати коней, складатися та й їхати! Ну!.. Живенько! — загомоніли по дворах голосні крики на всілякі способи.

В замішанні почалося сквапливе вибирання. Люди, плачучи, припадали до землі, обіймали дерева в садах, цілували стіни й одвірки своїх хат.

— Ми теж з вами, ми не останемося тут!.. — забігали, заметушилися ті сім'ї, яким було дозволено остатися до жнив.

— А хліб!

— Най пропадає. Бог з ним, з хлібом! Нас тут самих Базилевські знов у крепаків повернуть... Лучче загинути вкупі, коли така доля випала.

За кілька годин ціле село, з жінками й дітьми, з майном і худобою по Великому узвозу було виведене на дорогу, за винницький ліс. Тут, коло величезних стародавніх могил, Карпов звелів оточити людей і підводи і пильно потрусити, щоб перевіритися, чи не вивозять із собою турбаївці панських грошей, бо чутки про те хвилювали урядовців і в Градизькому і в Катеринославі.

Три дні трусили, три дні й три ночі тримав Карпов табор коло покинутого села. Потім наказав унтерофіцерам поділити людей на дві партії, як було заздалегідь

визначено, і перекликати. Дві величезних юрби, як туча проти тучі, стали в полі.

Кожну обступили кругом єгері й чубаті донці.

— Рушай! — скомандував Карпов.

Козаки поскидали шапки.

— Марш! — ще лютіше й голосніше розляглася команда. Обі юрби, розділені москалями, впали навколішки і поклонилися одна одній до землі.

— Прощайте, браття!.. Прощайте, сусідоньки!.. — говорили з одного боку.

— Нас простіть, якщо скривдили коли чим-небудь, — відповідали з другого.

Брали крихітку землі, зав'язували в шматинки й чіпляли до гайтанів на шию коло натільних хрестів. Потім люди встали, ще раз поклонилися один одному, низько поклонилися до покинутого села і пішли: одна партія в Таврію на місто Олександрівське, друга — до Дністра. Зарипіли вози, знялася курява. Верстов на дві витяглися валки. Ішли, раз-у-раз оглядаючись до рідних, незворотних Турбаїв.

Сергійко був ледві живий — так змучила його недуга. Він не годен був іти. Його везли на возі разом з хатнім скарбом.

— Ох, сиріточко! Та як же я тебе довезу до чужих, осоружних місць? — голосила над ним мати.

Коли зайшло сонце, обі партії стали на ночівлю, кожна на своїй дорозі, де довелося, серед поля, серед рун сусідніх сіл.

Раптом, в присмерках зачервоніла позаду заграва. Огненною тривожною запоною, що чим-раз більше зростала, затрипотіло небо.

— Пожежа!.. Пожежа!.. — зашелестіло по табору.

— Де ж воно, Господи?

— Та в нас же!

— Дивіться, дивіться, наші Турбаї палять!..

— От прокляті!

— От виродки!

— Хати наші горять... Кров горить...

— Як палахкотить!.. А-а...

— Ай-яй-яй!

— Боже мій, Боже.

Як перепелиці з зруйнованих гнізд, плакали баби. Ніхто не спав цілу ніч. Заграва гіркою силою притягала до себе очі.

— Ну, почекайте!.. — палко шепотіли звідусіль. —
Буде вогонь і на вас...

Коли, очутившись від дорожнього сну, Сергійко побачив серед ночі червоне зяюче світло, що поняло півнеба, його роз'ятрені очі спотворив переляк, жах. Йому нараз здалося, що він чує відти, з того полум'я, нелюдський крик батька, просуненого головою й руками крізь ганебну дошку.

— Тату!.. Тату!.. — скрикнув, заметався, забився Сергійко.

В нього почався напад, такий страшний, як у Градизькому на кінській торговиці два з половиною місяці перед тим. Мати в безпораднім розпачу ламала руки, туманіючи від сліз, обіймала, гладила худе тіло, що тіпалося перед нею, ніби старалася захистити, укрити собою сина від біди. Але він невпинно; несамовито звивався в болізних конвульсіях, збуваючись останньої сили.

На ранок заграва почала спадати. І вдосвіта ж помер Сергійко. Мати билася над трупом, як божевільна.

Синій польовий світанок перейшов у широкий день. Там, де ще вчора були Турбаї, стояв мутний дим.

На причалі, на три сажні від дороги, викопали нашвидку гріб. Взяли виснажене тіло Сергійкове і без ніякої домовини спустили на чорне глухе дно. Потім почали засипати землю. Вогкі грудки тяжко причавили бліде витягнене лице, груди, ноги, руки. Нарешті, покрилося ціле тіло, — і хутко виріс коло чужого безвісного житнього лану тихий невисокий горбик.

Мати почорніла з горя і вже не могла плакати. Вона тикалася головою в свіжу землю, припадала до неї грудьми, обіймала руками. Партія рушила далі, а стуманілу жінку ніяк не можна було поставити на ноги й відвести. Тоді москалі схопили її силоміць і, як неживу, понесли до возів. Зв'язали руки й ноги й кинули на підводу.

Поволі посувалася партія. Гарячою бездонною височинню став над нею день. Пекло сонце. Піт їдко й гірко заливав очі. Напереді, в мареві, за сотні верстов, крився який невідомий, безводий, безрадісний край.

А там, позаду, коло Хорола, над попелищем, стелився мутний, німий дим.

На ранок другого дня з Кринок, з Зубанихи і з інших околиць сіл та слобід зігнали на згарище тисячі людей. Звеліли розкидати снасті обгорілих стін та печей, повирубувати й повикорчовувати обуглені пеньки садів.

Цілий день нарід стягав каміння, глину, побиту цеглу й чорні погаслі головешки над беріг Хоролу. А коли на місці Турбаїв нічого не залишилося, виїхали з наказу тридцять сох і зорали спустошену землю. За сохами ходили головаті, туподзюбі ворони. Віяв вітер. Під копитами коням і за борознами здіймався невисокий пил — сірий, сипкий попіл.

Смерком, коли розійшлися люди, і пороз'їжджалися сохи, чорне свіжо зоране поле здавалося незвичайно тихим і страшним, як величезна могила...

**

В кінці травня драгунська варта затримала в низових степах молодого чумака, що здався їм непевною людиною і з вигляду і своїми відповідями. Чумак їхав порожняком — на старому розхитаному возі, запряженому худими низькими волами, — в нього не було ні краму, ні речей, ні грошей. З ним разом сиділа жінка, чорнобрива, гарна козачка, дуже худа, аж чорна, така засмалена степовим сонцем, з великими неспокійними, як після недуги, очима. Ні чумак, ні його жінка не мали від громади білетів на виїзд, не мали також і перепусток від митних застав. Чумак казав, що їде до кубанських козаків на зарібки, що восени має повернутися з сіллю або рибою додому — в село Куренівку під Києвом. Назвав він себе Микитою Дубовиком. Але драгуни чомусь не поїняли віри тим відповідям і відправили затриманих у Херсон. Там чумака з жінкою допитували, гадаючи, що попалися втікачі, і обох посадили в тюрму по різних камерах, а в Куренівку післали запитання.

У два місяці з київського намісницького правління прийшла відповідь, що в Куренівці є Дубовик Остап, тяглий селянин графа Петра Олександровича Рум'янцева, а Микити ніколи не було й нема. Тоді чумака взяли в катівню на муки, але він попередніх своїх дізнань не зрікався, запевняючи, що відповідь прийшла несправедлива, — чи тому, що писар помилився, чи з якої іншої причини.

Почали допитуватися в чумакової жінки, грозячись, що коли вона не виявиться і не признається, хто вона і її чоловік справді, відки і через що втекли, то її, як останню паплюгу, віддадуть на поталу тюремній босячні. Козачка затялася, мовчала, ні просьбою, ні грозьбою не можна було нічого з нею вдіяти. Це розлютувало судового стряпчого вкрай. Її перевели в одиноку, „заглушку”, коло катівні, в склеп, побудований на зразок генуезьких в'язниць,

— і троє доглядачів замкнулися з упертою заарештованою на цілу ніч. Вранці доглядачі пішли, залишивши козачку розпатлану на підлозі, на камінні.

А коли під час обіду один з них приніс шматок хліба, вона була нежива, вся в крові. Козачка зарізала шматками скла від розбитої пляшки. Ці шматки були затиснені в її скривавленій руці. Виявилось, що вночі доглядачі пили горілку і, виходячи, забули зяти з собою порожню пляшку.

Дізнавшись, що жінка заподіяла собі смерть, чумак скам'янів, затих, як причинний, а через день заявив, що він зовсім не Дубовик, не Микита, — кличуть його Павлом, а прізвище Нестеренко. Він байдужісінько розказав також, що утік від кари батогами в турбаївській справі з Градизького — і в одно просив, щоб його хутче вбили.

Про нього послали нове запитання в Градизьке. І відти справді відповіли, що Нестеренко зухвало зник з самого ешафоту і втік без сліду, хоч як пильно його шукали.

Тоді в Херсоні відбувся суд, і Павлуся присудили до шибениці вдруге. Присуд по закону пішов у Петербург — до цариці на затвердження.

Коли Катерині доповіли про цю справу, вона на хвилину згадала Дніпро, галери, ніч під Каневом, Івана Базилевського, десятки інших осіб і вражінь. Трохи подумала, по-старечому поправила окуляри з золотими обідками — і ствердила постанову суду.

Кара відбулася восени, сонячного сухого ранку, які довго тримаються на півдні. Відбулася вона на березі моря, публічно, на людній площі, недалеко від могили Потьомкіна. Павлусь прийняв смерть, уже майже позбувшись розуму.

Кінець

